

•

Serdema Kevnera

Dîroka dema antikê

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

*Serdema kevnera:
Dîroka dema antikê@
@Abdusamet yigit
Weşanên felsefeyê
2017-Almanya-Berlin
Grafik: Zendî şîyar*

.
ISBN 968-4-940996-30-0

Pêşgotin:

Serdema kevnera (**ancient ages**) wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê bi zêdeyî wê weke demek felsefeyê ku wê berî zayinê wê li dora sedsalên 7' min û pêde wê dest bi pêşketina xwe bikê wê were ser ziman. Di wê demê de wê, bi zêdeyî wê, dema di wê de homero dihê wê weke deme wê ya pêşî û ankû wê weke dema wê ya destpêkê wê bi wê re wê were pênasekirin.

Di wê demê de wê pêvajoyên civakî, bi aliyên çandî, dîrokî, aborî, desthilatî û hwd wê, bi gûharînên demî ên li gorî aqilê demê ku wê bibin re wê were dîtin ku wê bibê û wê ji wan wê were bahskirin. Dema kevnera wê hinekê jî wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê intibaya pêşî wê di wê bahskirinê de wê ew bê ku wê bi wê re wê bahsa wê werekirin ku ew wê weke demek bi aqilê felsefeyê pêşdikeve û wê di wê demê xwediyê hemdemiya xwe bê.

Di wê demê de wê, civakbûn wê pêşkeve. Wê bi aqilê felefeyê wê pêşkeve wê. Wê hin bi hin wê xosletên civaketiya hemdem wê li ser esasê hemdemiya wê re jî wê bidina dîyarkirin. Wê di wê demê de wê, bajarbûn, û di wê de pêşketina sazûmanê û binasaziya wê pêşkeve.

Ji demên bajarêwelatên demên kevnera wê bi erkolojikî wê kifşkirinên ku ew piştire wê werina kirin wê di wê temenê de wê di wan de wê were dîtin ku wê xosletê civakek hemdem wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Wê ya ava pîs ku ew li derve diharikê û rêya ava paqij ku wê mirov wê vexwe û wê ji wê sûdbigirê wê bi wê re wê bibê. Wê bi wê re wê, di nava bajêr de wê sazîyên weke yên bi binasaziyê û pişesaziyê û hwd re wê bi wê re wê pêşkevin û wê xwe bidina dîyarkirin.

Di awayekê de wê dema ku wê bahsa pêvajoyên wê yên pêşketinê ên bi civakî wê were kirin wê karibê dîrokek û mejuyek zêde kevnera wê li şûn wê were hanîn ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, di demên berî wê de wê çawa pêşketinek civakî, çandî, desthilatî, ramiyarî û hwd bûya wê bi

lêkolînên dîrokê û hwd re wê, were dîtin ku wê were hanîn ser ziman. Piştî destpêka pêşketinên demên kevnera wê, di wê temenê de wê, bi aqil û zanînek zelal wê, nivîsandinên di derbarê jîyan û dîrok û zanîne de wê werina kirin. Wê demê wê, nivîsandinên bi dîrokî ku wê di demên kevnera de wê bahsa wan wê were kirin wê bi zêdeyî wê navê zane û kesên weke heredot, Thukydidés û hwd wê navê wan wê derkeve li pêş. Thukydidés wê bi nivîsandinên xwe yê li ser 'şerê peleponezê' û hwd re wê were dîtin. Heredot jî wê bi 'dîrok' xwe re wê, pêşveçûnên demê wê bikê ku ew bi aqilzanîyek dîrokî wê nişebikê û werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, weke wan navên din jî wê hebin ku wê di wê demê de wê karibin werina hanin li ser ziman bin. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê, werênê ser ziman ku wê derketina li holê û pêş bi aqil û zanînen wan ên felsefeyê re wê sofist û filosof bin. Wê ev jî wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê demên destpêkê wê bi sofist û filosofên xwezayê re wê, pêvajoya wê ya pêşî wê were ser ziman û ev jî wê mijare zanîne di nava jîyanê de wê çawa wê bê kirin temen û bingihê çareserkirina pirsgirêk û rewşên fahmkirinên xwe yê di jîyanê de wê bi wê re wê li wê bihizirin. Di wê demê de wê were dîtin ku wê mijare zanîne û çavkaniya wê bi zêdeyî wê weke mijarekê wê xwe bi wan re wê bide dîyarkirin ku wê li ser wê were sekin in.

Weki din di demên kevnera de wê, dema ku em li mesopotamiya wê werênina ser ziman wê piştî mitanniyên wê bi demên med û li rex wan lidyayîyan re wê bi tîkîlî û şerên wan ên bi hev re wê dîmenekê wê were dîtin. Di wê demê de wê, demek ku wê ne weke dema berî a sumeran û hwd wê bi bajarwelatan re wê rewş wê bibê bê. Wê bi derketina li holê a împaratoriyan re wê xwe di rengekê de wê bidîyarkirin. Piştî împartoriya med wê, di awayekê de ku wê li mesopotamiya û anatolia wê serwer û serdest bibê wê piştî wê împartoriya pers wê şûna wê were û wê, li herêmê wê ser wê wê bibê. Di wê demê de wê li herêmên anatolia û girêkê û heta spaerta wê, tevgerên ku ew dibin wê bi wê li hemberî wê xwe bi yekitiya delos û hwd re wê, bidina nişandin. Ev yekiti wê bandûra wê piştî wê li pêşveçûn û pêşketinên demên kevnera û heta demên helenikî weke bi derketina iskender û piştî wî hatina herêmê a roma û hwd jî wê bibê.

Ji aliyê aborî û civakî ve wê pêşketinên mazin wê bi bajarî û di çerçoveya bajarîya wê de wê bibin. Wê weki din wê desthilatîyên împaratorî ku wê bi bindest kirina bajarwelatan û bi wê serdest bûyîne re

wê bibê. Bi rewşên imparatori ji ya med, pers, û heta rewşa iskender û roma jî wê di wê rengê de wê were dîtin ku wê bibê,

Ji aliyê pêşketinên wê yên civakî û ramyarî ve ku mirov wê werênê ser ziman wê ji wê aliyê ve wê çerçoveyek berfireh wê were dîtin. Lê demên kevnera wê bi zêdeyî wê di demên wê de bê û di demên piştî wê de jî bê wê bi zêdeyî wê bi pêşveçûnên di wê de ên bi aqil û zanîne ku wê li ser esasê felsefeyê w bibin re wê were dîtin û li wê nerin. Di wê çerçoveyê de wê dema kevnera wê weke demek bi pêşketina felsefeyê wê were pênasekirin. Wê bi wê re wê demên bi pêşketina aqilê mitolojikî û hwd wê li şûn xwe wê bihêlê. Wê bi wê re wê, êdî wê di wê temenê de wê, rengê aqilê hemdem wê bi wê re wê pêşkeve. Ji aliyê baweriyî ve jî wê werênê sser ziman wê dikarê bi çend gotinan wê bibêjê ku wê, ji baweriyên weke yên mitrayî, zerdeştî, cihûtî û heta xiristiyanîyê wê were dîtin ku wê, pêşveçûnên ku wê bi wê çerçoveya aqilê felsefeyî ku mirov wê karibê şîrovebikê û werênina ser ziman wê di demên kevnera de wê ji destpêka wê û heta demên wê yên dawîyê wê xwe bidina dîyarkirin.

Serdema kevnera wê di wê rengê de wê weke demek ku mirov wê dikarê wê ji gelek aliyan ve wê bi pêşveçûnên wê yên civakî, zanîni û ankû felsefeyî, ramyarî, çandî û hwd re wê, werênê ser ziman û wê şîrovebikê bê. Wekî din wê, ev dem wê ji aliyekê din ve jî wê weke demek çendî ku wê bi wê rengê wê bi aqil wê pêşkeve û wê pêşketinên dîrokî wê di wê de wê bibin jî wê weke demek kolederî bê û wê ev mohra xwe wê di rengekê de wê li pêşveçûnên wê yên ku wê bibin wê bixê. Minaq imparatoriya roma ku wê were ji wê bahskirin wê bi qarakterê wê yê kolederî re wê, bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê ji wê were bahskirin. Her wusa ya berî a dema iskender wê bi têngînek helenikî wê bi heman rengê wê bi qarakterê wê yê kolederî re wê karibê wê pênasebikê û wê werênê ser ziman bê.

Abdusamet Yigit

Destpêk: pêvajoyên destpêkê ên serdema kevnera

Serdema kevnera (in: ancient ages) wê weke serdemek ku wê, bi pêşketinên xwe yê çandî, aborî, felsefeyî, ramyarî û hwd re ku wê li ser wê were sekin in bê. Di wê demê de wê, pêşketinên ku ew dibin wê ji aliyekê ve wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê li ser temenekê pêşketina bi aqil bê. Lê bo ku em wê demê fahmbikin wê di serî de wê di xate dîrokê û pêşketina wê de wê ji demên berî dîrokê û wê çawa wê heta wê demê wê gav bi gav wê were wê pêwîstîya fahmkirina wê jî wê hebê. Di demên berî dîrokê de wê, pêvajoyên pêşketinê wê di çî rengê de wê, werina ser ziman wê, pêwîst bê ku mirov li ser wan bisekinê.

Wê dema ku em bi gotina 'demên berî dîrokê' re wê dikin ku wê, fahmbikin wê ya ku wê bi wê re wê were ser ziman wê ew bê ku wê di demên berî demên şariştaniyê de wê çî awa wê hebê wê hinekê jî wê bi wê re wê, were ser ziman. Di wê temenê de wan, demên berî dîrokê ku mirov li wan bihizirê û li ser hinekê bisekinê wê, weke ku wê pêwîst bin ku mirov wan din sê serekan de wê karibê werênê ser ziman bê. Yek wê demên destpêkê ê ku wê mirov wê bi kombûnê wê bi dest jîyanê bikê.

Dema dûyem wê demên ku wê li ser wê jîyane bi komî ku wê bidest pêvajoyên pêşketina xwe wê bikê bê. Dema sêyem jî wê, demên wê yên dawî ên weke ji demên mezolotikê û heta demên neolitikê bê. Di demên berî wan deman de wê, bi zêdeyî wê, li ser awayên hizirkirinê ên ku ew bi pêşketina wan re bûna wê li wan wê were lê hizirkirin û wê werina hanîn li ser ziman.

Demên dawî ên demên berî demên dîrokê bi demên neolitikê re ku mirov li wê dinerê wê bi wê re wê, çawa wê bi ber demek bi sazûmanî û wê bi xosletên civaketiyeke xwezayî ku wê di nava şert û mercên xwe yên xwezayî de wê bijî wê bi wê re wê di rengekê de wê were dîtin. Di wê temenê de wê dikarê wê weke protipa demên piştê jî wê di rengekê de wê fahmbikê. Di awayekê de wê demên neolitikê wê di rengekê de wê di wê temenê de bin ku wê, hinekê jî wê, weke demek ku wê ji demên berî xwe û bi encamên wan demên berî xwe re wê qavistenek şoreşî wê bi xwe re wê bide kirin. Wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê rewşên ku wê taqabûlî, rewşên civakî, civaknasî, ramiyârî, aborî, çandî û hwd ku wê di bin wan navan de wê bi wan re wê werina şîrovekirin wê bi wê demê re wê werina dîtin. Ev xoslet û navên ku me hanîna ser ziman wê, gotinên bi xoslet ên ku wê di demên şariştaniyê de wê temen û rengê fahmkirina wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin bin. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di demên neolitikê de wê têgihên ku wê bi çandî wê di çerçoveya têgihîştina fêrbûnê, kedîkirinê û hwd re wê pêşkevin û wê di nava jîyanê de wê bibin. Di dewama wê de wê mirov wê zêdetirî wê xwediyê rewşek fahmkirinê di derbarê xwezayê ku ew di wê de dijî bê. Wekî din wê tiştên ku ew bi wan dabare xwe bikê û bijî wê bidest afirîna wan bikê. Heta wê demê wê rewşên weke yên nêçîrîyê û hwd ku wê bibin wê hin bi hin wê cihê xwe li rewşên weke yên çandiniyê û hwd re wê bidina hiştin.

Li herênên mesopotamiya û ankû kurdistanê wê di wan de wê nîşanakên wê ji wan demên berî dîrokê wê li gelek deverên wê werina dîtin. Di wê temenê de wê were dîtin ku wê çawa wê, çanda çandiniyê û hwd wê pêşkeve û wê mirov wê bi wê re wê di rengekê de wê bijî bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê dema neolitikê wê dema ku mirov wê demên kevnera wê şîrovebikê wê, di serî de wê li ser têrîtiya demên berî wê re û bi destpêka ji demên piştî wê re wê, di rengekê de wê, dikarê wê hilde li dest û wê di dewama wê de wê werênê

ser ziman. Ev pêvajo wê, di nava jîyanek mirovî a bi hev re wê çawa wê mirov wê bijî wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê were dîtin.

Di serî de wê, hin bi hin wî sazûmanek civakî bi xwezayî wê xwe bide dîyarkirin û wê di nava wê de wê kevneşopî û fêrbûnên di wê temenê de wê biafirin ku wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê ewê, xwe di wê temenê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê, fêrbûnên nava mirovan wê di wê demê de wê bi çav li hevkinê û hwd re wê di rengê de wê were dîtin ku wê bibê. Wê di dewama wê de wê mirov wê çawa wê hev bibînê wê, bi wê re wê di rengê de wê, êdî wê bidest pêşketina xwe wê bikê. Di nava jîyanê de wê mijarên fahmkirinê wê bibin. Mirov wê bi fêrbûna destpêkê wê di rengê de wê, bi alimandinê û hwd re wê, di nava xwe de wê pêşbixê. Piştî wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê bi şewayên din ên bi hizrî û hişmendî û hwd re wê di awayekê de wê bê dîtin ku wê bibê û wê xwe di rengê de wê di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di nava pêşveçûnên demê de wê mirov wê hin bi hin wê bi dest fêrbûnên bi dîtinên xwe re wê bikê. Piştî ku xêva mirov bidest girtinê kir û pê de wê dîtin wê weke têtîna ku ew dihên fêrkirin bibin û wê di wê temenê de wê, êdî wê, hin bi hin wê li hev bi azmûnkirinê û hwd re wê zêde bibin. Her ku wê zêde bibin jî wê di dewama wê de wê, di dewama wê de wê bi wê re wê di rengê din de wê xwe bi wê re wê, weke di rengê têtîhiştinê û hişmendiyê de wê bidina dîyarkirin. Fahma bi dîtinê wê, di wê temenê de wê, demê kengî ku wê cihê xwe ji têtînen weke bi gotinkirinê û hwd re berda wê êdî wê rewşên weke yên ku mirov di çerçoveya têtîna hişmendiyê de werênê ser ziman wê were dîtin ku wê pêşkevin. Nivîs, û hwd wê, bi kifşkîrî û pêşxistina wa re wê li ser wê temenê wê bibin û wê derkevina li pêş.

Ev wê bi xwe re wê sallixkirinên nû wê di nava jîyanê de wê hin bi hin wê werênê. Wê bi wê re wê demên şariştaniyê wê di dewama wê de wê weke ku wê bide destpêkirin. Demên şariştaniyê wê di wê de wê, têtînê wê, bi fahmkirinê wê pêşkevin. Serborî û hwd wê, weke bi vegotin, çîrok û ankû mitosan û hwd re wê, bingihê fêrbûnê û fahmkirinê wê biafirênin. Di wê çerçoveyê de wê tiştên ku mirov wan fêrdikê wê di wê temenê de wê rê li pêşîya pêşketinê din ên di jîyane mirov de ku wê bikê wê vekin û wê bîna li holê.

Mirov di nava wê de wê, li wê bihizirê û wê, hizrên xwe wê bi wê re wê werênê ser ziman. Bi aqilbûna mirov wê, di dewama wê de wê bi wê re wê bibê û ew bûyin wê hin bi hin wê weke aliyên wê yên din ên ku wê bi xwe re wê werênê li holê bê.

Di nava jîyanê de wê civakbûn wê pêşkeve û wê hin bi hin wê civakbûn bi xosletên xwe re wê xwe bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de bê ku wê, çandini, kar û xabatên zanaatî û hwd wê bi wê re wê pêşkevin. Ev wê derkevina li pêş. Mirov wê bidest pêşxistina amûran bi teknikî wê bikê. Di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare pergalek ramyarî û ya aborî wê, ji du aliyan ve wê weke du aliyên ku wê hin bi hin wê rengê xwe wê bidina dîyarkirin bin. Wê bi aliyê ramyarî wê, mirov wê bidest pêşxistina destûran, zagonan û hwd wê di jîyane xwe de wê bikê. Wê bi wê re wê di nava jîyane xwe de wê, bi wan re wê bixwezê ku ew rêya xwe bide dîyarkirin. Wekî din wê xosletên civakî û bi hev re jîyankirinê wê li ser wê temenê rêgezî wê were dîtin ku wê bê dayin rûniştandin. Nêzikatiya li hev wê bi wê re wê were dayin kifşkirin.

Her çendî ku wê destûr wê temenekê ramyarî ê rêveberî û rêzanî wê bi xwe re wê biafêrnin jî lê wan mirov divê ku ew ji hev cihê bi wan li wan bihizirê. Di wê temenê de wê, ya rêveberî û ramyarî wê, di awayekê de wê cihê wê pêşkeve. Di wê temenê de wê weke aqilekê ku ew li ser wê, bibê û xwe bibînê û wê, rêgezên destnîşan bikê wê bi wê re wê rengê wan wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Ev jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Ji aliyekê din din ve jî wê di nava jîyanê de wê, mijare jîyane civakî wê bi wê re wê, xwe bide dîyarkirin. Di demên destpêkê ên şariştaniyê de ku mirov di dewama demên berî demên şariştaniyê de wê werênê ser ziman wê, destûrên weke yên ku wê li gorî wan wê bên jîyankirin û ku ew ne nivîsandî na wê di wê temenê de wê bibin weke orf û adet û kevneşopîyan û hwd wê, di wê temenê de wê di wê rengê û awayekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku wê ew jî wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê, li wê bihizirê bê. Pêvajoyên şariştaniyê wê, bi nivîsên nivîskî re wê, têgihên weke yên pîrozîyê û hwd re wê rê li pêşya pêşketina wan jî wê vekê. Ev têtîna wê ji aliyekê ve wê, weke têtîna ku wê bi temenekê bawerî wê piştî wê rengê xwe bistênin bin. Jîyane demên kevnera wê, bi wan re wê bingihêkê xwe wê di demên berî wê de wê hin bi hin wê bistênê. Wekî din jî wê vegotinên ku ew dihên ser ziman û ew ji aliyê gelek kesan ve dihên bihîstin û weke têtîna hevbeş wê di wê rengê de wê bistênin wê di navaroka wan de wê, têtîna weke yên li ser esasê başî û nebaşîyê ku wê li wan werê nerîn û wê ji wan wê fêr were girtin wê bê dîtîna ku wê derkevina li pêş.

Ev têtîna wê di wan de wê, dema ku ew bi giştî dihên zanîn wê mejiyekê hevbeş wê, di rengekê de wê weke ku wê bi xwe re wê biafirênin. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê warê de wê, mijare fahmkirina mitolojiyan wê weyneke çawa wê di pêşketina mirov de wê bileyizin wê, di aslê xwe de wê, bi serê xwe wê weke mijarek teybet û balbêş bê ku mirov wê li ser wê bisekinê bê. Mitoloji wê, di wê temenê de wê, weke têtîna aqilê hevbeş ku wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê, li dora wan têtîna wê, hin bi hin wê, hizirkirinên bi giştî û bi hev re wê biafirênin. Ev wê weke aliyê wê yê pêşî bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Wê dema ku mirov wê bahsa demên serdema kevnera bikê wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di bin nav û sereknava ol û serdama kevnera de wê, ji aliyekê ve wê pêwîst bê ku ew aliyên wê bi çerçoveya wê ya bi baweriyê re wê werênê ser ziman bê. Heta ku wê dem wê were demên kevnera ên felsefeyê wê bi vegotin û têtîna bi vebêjinî û hwd re wê, bingihêkê zêde mazin wê bi hizirî wê bi afirê. Ji asya dûr li hindistan û heta çînê û ji wir heta mesopotamya wê were dîtîna ku ew wê, di çerçoveyê de wê pêşkeve. Mesopotamya û ankû nava herdû çeman wê, di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê weke herêma ku wê bi derfet bin û wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê li keviyên wê yên weke golên avê ên mazin wê niştêcîhên mazin wê hin bi hin wê ava bibin.

Di wan de jî wê, nirxbûn wê pêşkeve. Ew jî wê di awayekê de wê têtîna ku wê mirov wê bi wan wê bawer bikê wê pêşkevin. Di demên kevnera wê têtîna weke bi rengê çanda dayiksalaeriyê ku wê di wan de wê zêde li pêş bê wê hin bi hin wê bi ber rengekê ku wê di wan de wê

çanda baviksaleriyê wê di wan de wê li pêş bê wê pêşkeve. Wê bi wê re wê, ev jî wê di rengekê de wê çandekê wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê dapîrbûn û bapîrbûn wê di rengekê de wê, bi nifşên ku ew li dûv hev derbas dikin wê bi wan re wê, hin bi hin wê kevneşopîya pê bawerbûnê wê biafirênin. Wê dema ku ew kes mirin û wan bin axbikin ew wê çin a ku wê li wan wê bihizirin. Wê di wê temenê de wê, ew wê weke herina deverêk din wê ji wan re wê amedekari wê were kirin. Ew jî wê çanda 'dûnya din' wê biafirênê ku wê piştê wê bi pêşketina têgihên baweriyê re wê, bi têgînên weke 'tabaqayên ser hev ên dînyawî' û ankû 'bihûştê' û hwd re wê, di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Serdema navên wê bi çanda wê ya ku wê pêşkeve wê, sê ali wê bi zêdeyî wê bale mirov wê bikişênin. Ew jî wê ramiyarî û desthilatî, aborî û temenê xwe dabarekirinê û aqil û pêvajoyên wê yên bi pêşketinê ên ku wê di demên piştê bi felsefeyê û hwd re wê encam bikin bin. Ev wê, bi xwe re wê, hin bi hin wê, bingihekê wê biafirênin.

Weki din wê çanda civakî wê bi wê re wê biafirê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. **Li jêr emê li ser wê bisekin in. Mijare aboriya demên serdema kevnera û çerçoveya têgihên wê yên ramiyarî û desthilatî ku wê çawa wê bibin** wê weke aliyên ku mirov wê bi wan re wê fahmbikê bê. Di awayekê de wê di destpêka demên şariştaniyê de wê, di rengekê de ev wê di zikhev de wê derbas bibin. Wê di wê temenê de wê weke aliyna wê yên ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê de wê, serdema kevnera wê, pêşveçûnên wê yên ku mirov wê, di serî de wê, hilde li dest wê, di wê temenê de wê weke aliyekê ku ew di bin sereknawên wê de ku ew werina hanîn li ser ziman bin. Wê di wê temenê de wê, ev wê xwediyê rengekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê bi aliyên wê yên **civakî, çandî, ramiyarî**, desthilatî, baweriyî, aborî, aqilî û hwd re wê, bi hinek aliyên din jî ku mirov bikê nav de wê dikarê di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê di serî de wê werênê ser ziman û wê, fahmbikê bê.

Serdema kevnera (ancient ages) wê dema ku mirov wê dîroka wê werênê ser ziman bi kortasî jî bê wê dîmenekê berfireh wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Mejuya wê, ku mirov wê, werênê ser ziman wê, divê ku mirov hinekê pêvajoyên şariştaniyê û yên berî wê ji demên neolotikê û

heta wê demê wê li ser çî awayê û rengê wê pêşveçûnên wê bibin wan karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di demên sûmerîyan û piştî wê de wê pêvajoyên ku wê werin û bibin wê di dîmenekê de wê weke dem û pêvajoyên ku ew di wê temenê de wê, çawa wê, bi dîmenekê civakî wê pêşkevin bin. Wê weke dîmenê pêşî wê bajarwelatên sumerî ku wê li herêmê wê pêşkevin wê di wan de wê, temenê pêşketinên piştî jî wê di renekê û dîmenekê de wê werin û bibin.

Piştî sumeran wê gûtî, qasît, aqad, asûr, babil, hûrî, mîtannî, med û heta axamanişan û hwd wê, çend ji wan demên ku ew bi şariştanî wê di roja me de wê werina bi navkirin bin. Ev wê di renekê de wê weke navên demên ku wê di demên şariştaniyê û xateya wê ya wê li mesepoitamya ku wê bibin û pêşkevin bin.

Heta ku mirov were demên piştî wê di wê temenê de wê, demên civakî wê di awayekê de wê pêşkevin û wê, bi wê re wê were dîtin ku wê di wê demê de wê, civaketiyekek hemdem wê hin bi hin ku ew bi aqil pêşdikeve û wê, çerçoveya wê ya ku wê pêşkeve û wê bi pêşveçûnên aqilî wê xwe bidin dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, dema ku em bahsa demên kevnera bikin em divê temenê de wê weke ku me di navaroka nivîsandina xwe ya li jêr de jî wê kir wê hinekê bi sereka û bi sînora girt. Di wê temenê de wê di wê temenê de wê ev wê, bi wê re wê, di wê çerçoveyê de wê, bi wê re wê, dîmenê wê yê ku wê were berçav wê, di wê temenê de wê, xwe bi wê re wê, bi pêşveçûnên civakî re wê xwe bidina dîyarkirin bin.

Dema ku wê bahsa dema kevnera wê were kirin wê bi zêdeyî wê weke demek felsefeyê ku wê were pênasekirin bê. Ji aliyê dema kevnera ve têgiha felsefeyê wê di çerçoveya pêşveçûnên wê yên ramyarî, civakî û hwd ve wê hilde li dest wê were çî wateyê? Di serî de wê demek civakî a bi aqil pêşdikeve û demên xwe yên bi aqilê mitolojiyê û hwd ku ew dihizirê ku wê li şûn xwe hiştina wê were fahmkirin. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê girîng wê xwe bide dîyarkirin.

Dema kevnera di çerçoveya pêvajoyên pêşketina bi aqilî ku wê were hildan li dest wê, gelek dîrokzanên ku ew li ser dema kevnera dihizirin wê ji demên homero ve wê bidina destpêkirin û wê piştî wê, dem bi dem wê çawa wê pêvajoyên wê yên pêşketinên bi aqilî ku wê li girêkê, roma, çîn, hindistan û mesepoitamya û hwd wê pêşkevin wê werina ser ziman.

Di awayekê din de jî wê demên mesepoitamya wê ji aliyekê ve wê, di wan hizirkirinên li ser demên kevnera de wê weke xwediyê dîmenek

navendî bê ku wê werina hildan wê û werina li wan nerin. Ber ku demên şariştaniyê wê di demên ku wê pêşkevin wê bi kevneriya xwe û hwd re wê, dîmenekê berfireh wê bidina dîyarkirin. Em î ro di derbarê demên sumer û piştî wan heta demên kevnera ku em dihizirin em, bi wê re pêvajoyek demdirêj a bi pêşketinên civakî, felsefeyî û hwd re dibînin.

Weki din wê jîyane civakî û hwd wê, çawa wê bibê û pêşveçûn û kifşkirinên ku ew dibin wê, bi wan re wê werina li wan hizirkirin. Sumerî wê, nivîsandinê wê pêşbixin û wê, ji demên piştî xwe re wê bi wê têra xwe bineter û ankû nivîsên bizmarî wê biafirênin û wê bihêlin. Ew jî wê weke aliyekê ku mirov di wê çerçoveyê de weke şûnpêya demên kevnera ku mirov wê karibê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Herodot, Thucydides, Polybios, Sima Qian, Sallustius, Titus Livius, Josefus, Suetonius, Tacitus û hwd wê çend ji wan nivîskarên demên kevnera bin. Weki din wê bi awayekê felsefe wê pêşkeve û wê, weke aqilekê ku wê hemdemiya wan pêşketinên bi hezaran salan ku wê bi xwe re wê werênê li holê wê biafirê. Di wê çerçoveyê de wê, demên kevnera wê, bi wê re wê, bi zêdeyî wê, bi civaketîya wê re wê xwe bide dîyarkirin. Hinekê jî wê, felsefe wê dema ku em pêşveçûnên demê û asta wê hilde li dest wê ji aliyekê din ve jî wê weke pêdivîyek demî a li ser wê xate pêşketinê re ku wê bibê re jî wê, weke ku wê xwe bide dîyarkirin.

Pêşketina demên kevnera ku mirov wê hilde li dest wê di warê desthilatîyê, bajarîbûnê, pêşketina çanda civakî û serwerbûna wê, zanaatkarîyê û hwd re wê bibin. Wekî din wê bi aqilê felsefeyê wê têgîhek hûqûqî jî wê bi têgîna aqilê pozitiv û xwezayî wê pêşkeve û wê, pêşî bi felsefeyê temenê wê were ser ziman û piştî wê, li girêk û roma û hwd wê, xwe bide dîyarkirin. Roma wê, di wê warê de wê bi zêdeyî wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Serdema kevnera xosletên civaketiya wê, di serî de wê dikarê bi çend gotina wê werênê ser ziman. Wê di serî de wê, bi hîyararşîyek civakî ku wê di wê de wê, bibê re wê were ser ziman. Torinîti wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wekî din wê di encama şer û dagirkirinên ku wê bèn kirin li bajarwelatan de wê, dilgirtin û bindest kirin wê pêşkeve. Di awayekê din de jî wê di nava civaketiya demê de wê kolederi wê di rengekê de wê, hebê û wê, weke rengê civaketîya dema kevnera jî wê xwe di şewayekê de wê bide dîyarkirin. Her çendî ku wê bi felsefeyê û hwd wê, têgîhên hûqûqî ên pozitiv û xwezayê wê pêşkevin û ankû wê, azadî û hwd wê, bahsa wê were kirin jî lê wê di rengekê de wê, were dîtin ku wê di bin dîmenê kolederiya demê de wê bimênê bê.

Di demên kevnara de wê felsefe wê, pêşkeve û wê serwer bibê. Wê piştî wê, dema helenikî û dem aroma jî wê bi çavkaniyên wê û hwd re wê pêşkevin. Piştî wê re wê pêşketinên ku wê bibin wê bi têgihên aqilî re wê xwe di rengekê de wê bibin. Baweriyên demê jî wê bi wê re wê gûharînen mazin wê bi xwe re wê bijin. Li mesopotamya hebûna mitraitiyê û heta zerdeştîyê û piştî pêşveçûnên bi cihûtiyê û heta pêşketina xiristiyanîyetê wê di awayekê de wê karibê wê di wê rengê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Pêşketinên civakî ên serdema navîn wê giring bin. Wê pêşveçûnên civakî, çandî û zanînî û hwd ên piştî wê demê ku wê bibin jî wê di rengekê de wê bixwe re wê bidina dîyarkirin. Bi gotinekê jî bê ku em bahsa pêşketinên demên piştîre ên weke demên serdema navîn bikin wê di dewama wê de wê, karibin di awayekê de werina fahmkirin bin. Wê, pêşketinên bi aqil û zanîna felsefeyî û encamên wê bin.

Di serdema kevnara de civak û ankû civakbûn.

Di aslê xwe de wê dema ku em bahsa civakbûnê a serdema navîn bikin wê pêwîst bê ku mirov wê bi hinek aliyên din re jî wê di zikhev de wê hilde li dest. Aliyên weke baweriyê, ramiyarî, aboriyê û hwd wê çend ji wan aliyên bin. Di wê çerçoveyê de wê, di destpêka sariştaniyê de wê hin bi hin wê, di awayekê de wê, civakbûn wê li ser temenê bi kombûna li deverê bi dever wê weke bajar-welat û hwd re wê li deverê bi dever wê bibê. Bajar welatên demên sûmerîyan wê di wê temenê de wê mejuyek di wê temenê de wê bidina me. Her bajarwelatek wê bi çand û têgihên bi hizrî û hwd ên ku ew di nava wê de wê pêşkevin wê di wê temenê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bibin û wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Di awayekê de wê, civakbûna serdema kevnara wê di serî de wê, di awayekê de wê, di nava wê de wê, hin bi hin wê, qatmaniti û tabaqatiyan wê di nava xwe de wê bide çêkîrn. Di wê temenê de oldar, leşker, rêveber û hwd wê weke kesna ku wê li ser serê wê di wê temenê de ji aliyên xwe wê hêzê di dest de wê bigirin bin. Ol wê weke têgînek bi hêzî wê derkeve li pêş. Her ku wê dem wê bi wê re wê derbas bibê wê zêdetirî wê ew hêzbûna wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Wê ew jî wê li dora wê kombûn ku wê bibê wê weke civake xwe ya oldar wê biafirênê.

Ji aliyê din ve jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare civaknasî wê ji aliyê civakî û çandî ve wê dema ku mirov

wê bi wê re wê hilde li dest wê, bê dîtin ku wê çawa wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê, di nava jîyanê de wê, bi fêrbûnên ku wê mirov wê di jîyane xwe de wê bikê wê, di wê temenê de wê bikê. Çandinî û çanda wê li herêmên mesopotamiya wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, li ser wê re wê, qastên olî û rêveberîyî wê li ser wê re wê biafirin. Çandinî ku wê pêşkeve wê, bi wê re wê, ya ku ew weke zad û hwd ew hat çandin wê bi wê re wê çawa wê, di awayekê de wê bibê wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin.

Xosletên civake serdema kevnera wê, di awayekê de wê hin bi hin wê di nava wan têkiliyên wê yên bi hev re û bi wan navendên hêzê û hwd re wê hin bi hin wê biafirê. Bi demê re wê, du ali wê di wê temenê de wê, derkevina li pêş. Yek wê, bandûr û serwerîya olî bê. Wê di din wê de wê her kesek wê xwediyê têgînek bawerî ku ew bi wê dihê nasîn û ankû bi wê weke 'bi bawer' bê wê bibê.

Di nava civakê de wê, ev kesên ku ew weke oldar wê li ser wê ji aliyê xwe ve wê derkevin wê bi ti karê re wê alaquadar dibin û wê, di wê temenê de wê, weke boraqdayînê wê di rengekê de wê, di nava xalkê de wê çî zad û hilberîn bidest xistina wê ji wê beşekê wê bidina navendên weke yên bawergehan. Wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê ev wê, êdî wê weke navendna ku wê hinbi hin wê di wê de wê berhevbûn wê bibê û wê bi wê re wê weke hêzek serwer ku wê herkesekê wê bi wê hêza ku wê bi wê berhevîyê di destê wê de wê bibê re wê li ser serê civakê wê xwe bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi awayekê din jî wê werênê ser ziman ku wê, civak wê bi wê re wê, di rengekê de wê, xwediyê şewayekê bê. Wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Emê li jêr li ser wê bisekin in. Wê aboriyên sedema kevnera de wê berhevîyên ku ew dibin wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bi xwe re wê navendên hêzê ên aborî wê di wê temenê de wê biafirênin. Aboriya serdema kevnera wê bi zêdeyî wê li ser temenekê bi çandiniyê, sawalgeriyê û hwd wê pêşkeve. Di wê temenê de wê li rex wê çendî ku wê nêçîrwanî wê hebê jî lê wê nêçîrwanî wê hin bi hin wê weke ku wê li şûn wê bimênê. Heta demên ku wê bi aborî berhevbûn wê di destê mirov de wê bibê jî wê zêde wê hîyararşî wê weke rewşên li ser serê civakê wê nebin. Lê wê bi wê re wê hin bi hin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş.

Weki din wê li ser serê civakê wê di awayekê din de wê, koma rêveber ku ew weke kesên serdest wê biafirênin û ev wê, di wê temenê de wê

hêzek mazin wê hin bi hin wê di destê xwe de wê bigirin. Wê weki din ev kom wê, dîyarkirinê wê di jîyane mirovan de wê bikin. Wê oldar wê weke çînek rûhanî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Her wusa wê bi heman rengê wê, komên rêveber jî wê weke çînek rêveber wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de ev wê, di wê temenê de wê, bibin.

Wekî din wê dikarê wê di dewama wê de wê, wê weke aliyekê din wê di wê temenê de wê di nava civakê de wê, qatmaniti û tabaqabûn wê pêşkeve. Ev jî wê di wê temenê de wê dikarê wê ji du aliyên ve wê temenê bûyina wê werênê ser ziman. Yek wê ji aliyê bi wê rengê wê têgihên weke rêveberîyê, olê û hwd ku wê bibin ev kesên ku wê dikin wê êdî wê bi wê re wê kevneşopîya xwe wê biafirênin. Bi demê re wê her bajarwelat wê di nava xwe de wê, nirxên xwe wê biafirênin û wê, berhevkirinên ku ew weke nirx wê di destê xwe de diafirênin wê bi wê re wê derkevina li pêş.

Lê civake serdema kevnera wê di nava wê de wê, kolederî wê hebê û ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê. Kolederi wê weke rewşek ku wê di encama dagirkeri û bindestkirina herêman de ku wê pêşkeve û wê bi demê re wê, weke çandak demê wê di dewama wê de wê pêşkeve. Hemû kesên weke kole ên ku ew di encama şeran de ji herêmên wan hatina kirin û weke 'bêkok' ku ew hatina hiştin û di wê temenê de wê, werina bikarhanin bin.

Ev wê di nava civakê de wê weke komek ku wê, di wê temenê bêmafûna xwe de wê weke bibê xwediyê statûyekê. Statûya koledayan bêmafî bê û nebûna xwediyê tê aidiyetê bê. Ew kesên ku ew aidiyeta wan ji destê wan hatiya girtin wê di wê temenê de wê çawa wê di rewşek bêaidiyetî de wê werina hiştin wê di wê temenê de wê, li ser wan wê were sekin in.

Li deverên asya dûr û heta mesopotamiya wê têgînên weke yên bi felsefeyî wê, pêşkevin û ev wê di destpêkê de wê weke têgîna karma' û ankû reankarnasyonê û hwd wê, bi têgîha mitosan û hwd re wê pêşkeve û wê, renekê fahmkirinê wê biafirênê. Di serdema kevnera de wê, têgiha beden û gîyanê ku wê ji hev wê cihê wê were hizirkirin wê di aslê xwe de wê mejuya wê zêde wê kevn wê herê.

Di wê temenê de wê, hebûna yazdanan wê di awayekê de wê, di destpêkê de wê, di demên destpêkê ên şariştaniyê de wê weke 'gîyanna bi laş' ku wê li wan wê were lê hizirkirin wê di demên piştê de jî wê weke gîyanna bêlaş wê êdî wê di renekê de wê bibin. Wê hingê wê di wê

temenê de wê di wê pêvajoya ji gîyane bi laş û heta ya gîyane bêlaş wê, di wê temenê de wê pêvajoyek hişmendiyê a ku ew pêşdikeve û derbas dibê wê bibê. Ji xwe ev wê di encama wê de wê bibê.

Di wê temenê de wê şîroveiyên civakî wê, di rengekê de ku wê bi gotina 'civake rûhanî' wê were ser ziman wê, di wan demên destpêkê ên şariştaniyê de wê hinekê jî wê ji ya demên piştîre ên li dora demên ku wê di wan de wê felsefe derkeve wê cihêtir bê. Di wan têngînên demên berî de wê, bi têngînek gîyanî wê bi astronomikî û hwd wê bi wê were lê hizirkirin. Minaq wê, her mirov wê li azmana wê weke xwediyê stêrekê bê û wê xwediyê gîyanek ku ew piştî mirinê wê bi wê re wê rabê û wê dervî bedenê wê bijî wê bibê bê. Wê di wê temenê de wê li wê bihizirê bê. Têgîhên reankarnasyonê wê di rengekê de wê, weke aliyna têngînî ku wê ji wê aliye ve wê weke bi aqilkirina wê rengê fahmkirî jî bê.

Di demên serdema kevnera ên pêşî û berî wan de wê, bajar wê hebin û wê di wan de wê komên civakî ên piçûk wê hebin. Di wê temenê de wê ew wê, bi demê re wê zêde bibin. Wê di wê temenê de wê, ew mazinbûna wan wê, bi civakbûna wan re wê, êdî wê, di nava wê sînore wê bajariyê de ku wê bina xwediyê rêveberiyekê, bawergehên baweriyê û her wusa rêgez û ankû destûrên ku ew bi navê yazdanên wan ên ku ew bi wan bawer dikin ku wê werina afirandin û wê hebin wê, bi wan re wê bijin.

Di wê çerçoveyê de wê, civake serdema kevnera wê civakek hem mitolojikî bê û hem jî wê civakek ne mitolojikî bê. Wê mitolojikî bê wê ber ku wê bi wê rengê wê xwediyê rengekê aqil û fahmkirî û jîyanê bê. Wê necivake wusa bê ku wê di nava jîyane şenber de wê, bijî û wê, ard fêrî çandiniyê wê bikê. Wê berhevkirî wê di destê xwe de wê bikê. Wê di wê temenê de wê bidest hizirkirina li nava jîyane xwe wê bikê. Wê di nava kesan de wê zawac wê bibê. Wê ew zaroyên wan ên ku ew di nava têtikiliya wê zawacê de dibin wê weke zaroyên wê zawacê wê werina pênamekirin.

Bi demê re wê, bajarwelatên ku ew dixwezin li ser yê din serwer û serdest bibin û bibina xwediyê wan wê bibin. Ev wê di wê temenê de wê pêşkeve û wê weke aliyekê ku wê, bi şer wê bajarwêlatek ku wê ya din wê ji holê rabikê û wê ew gelhê wê bikê bin destê xwe de. Wê yan jî wê bindest bikê û ankû wê weke kole wê bikê û wê bikarbênê. Kole weke ku me li jor hanî ser ziman wê weke kesê bêmaf bê û wê di wê temenê de wê, ji heywanekê jî wê kêmtir wê ne xwediyê ti tiştê bê.

Şer û pevçûnên nava dewletkên demê ên bajarî de wê li ser sê temenan wê bibê. Yek wê serdestî bê. Ya din wê çavberdana dewlemendiyên wê

bin. Ya sê jî wê, ji aliyên serwerîya xwe û mazinbûna xwe ve ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, dema ku wê yekê ya din dagirkir û bindest kir wê weke 'ya wê bê'. Ev mantiqê weke ya wê, di wê temenê de wê, di wê têngîna wê dagirkirinê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, dema ku em bahsa statûya civaknasî a civak û aboriyên demê li wan binerê wê di wê çerçoveyê de wê ev alî wê weke dîmenekê ku wê zêde wê di wê de wê weyn bileyizê bê. Di nava aboriyên demê de wê rewşên weke yên bajariyê û hwd wê nebin. Ku ew hebin jî mirov wê nikaribê wê di çerçoveyek wusa a li berçav de wê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Wê di temenê pevgûharandinê de wê, bibê. Wê weki din wê temenê wê li ser çandiniyê û sawalgeriyê bê. Wê ev herdû alî wê di awayekê de wê, di zikhev de wê derbas bibin.

Di nava civakan de mirov wê nikaribê bahsa têkiliyek weke ya bazirganiyê a nava komên civakî wê bikê. Lê mirov wê karibê bahsa têkiliyên weke li ser kesên bi zane ên ku wê ji herêmê wê herina herêmê û wê di wê temenê de wê, fêrbûnên xwe wê parvebikin bikê. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê, mijare zanînê wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê yê din bê emê li jêr wê bi teybetî wê li ser wê bisekin in. Di mijare zanînê de wê, di wê demê de wê, zanîn wê hê zêde jîyanî nebê. Yanî wê ne di rewşek giştî de bê. Wê di destê hinek kom û kesên weke serdest û zêdegan (in:nobles) de bin. Ev kes wê di destpêkê de wê di nava civakê de wê, statûyekê wê bi xwe re wê biafirênin.

Di çerçoveya zanîna civakî a ku wê ew wê werênina ser ziman de wê bi fêrbûn û alimandinên wan re ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê di wê temenê de bê ku wê, bi dîtînê, û bûhûrandina demê û hwd re bê. Mînaq wê weke ku em di demên kevnera ên kurdistanê û mesopotamiya de dibînin wê kesên pîr û kal wê weke çînek serdest wê di renekê de wê, were dîtîn ku wê çawa wê derkevina li pêş.

Ev kom wê di nava civakê de wê serwerîya wan wê hebê. Wê di awayekê de wê hiyararşiyekê jî wê di nava civakê de wê bi xwe re wê biafirênin. Ew wê, weke kesên ku wê li gotina wan wê were hisandin bê. Di wê temenê de wê ev wê di wê rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê derkevina li pêş.

Di nava civake serdema kevnera de wê mirov wê, di awayekê de wê bi hinek xoslet û teybetmendiyên ku ew weke ji bûyinê bi dest dikê û ankû wê piştre wê bidestbikê re wê derkeve li pêş. Ev rewş wê di destpêkê de wê weke rewşek statûyî ku ew zêde wê newê berçav wê bide dîyarkirin.

Lê bi demê re wê ev statû wê bi salixkirin û şîrovekirinên bi wê û bi aqil weke şenberkirin û bi wê hanîna ser ziman re êdî wê weke rewşek civakî ku ew ser serê civakê afirî bê.

Di nava civakê de wê, her tişt wê, di wê temenê de wê, di rengê de wê weke ji bûyinê wê were dîtin û bi qarakter wê were şîrovekirin. Kesekê ku ew hat dînyê û ew naveng û rewşa jîyanî ku ew di wê de hat dînyê ew çî rewş bê wê bi wê re wê were pênasekirin. Minaq weke kole hat dînyê wê weke kole bê dîtin. Weke kesekê torin û asilzade hat dînyê wê wusa wê were dîtin. Di wê temenê de wê xwediyê xosletên ku ew bi wê weke ji bûyinê ku ew bi wê bûya wê re wê were salixkirin.

Di wê temenê de wê heta ku wê dema ku mirov wê li nava têtînan platon bînerê wê, di wê temenê de wê, bahsa kesên weke kole bûna ku ew weke 'kole bûna û ew baxtê wî kesî ya' wê bi rengê wê li wê bînerê. Yan jî ew bo ku ew bibê kole ew bûya wê, di rengê de wê weke ku wê pênasebikê wê rengê têtînan wê, şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Pergale kolederiyê wê di wê temenê de wê, di rewşa civakî de jî wê hin bi hin wê pêşveçûnên nû ên bi weke lêpîrsînê wê bi xwe re wê bînerê. Weki din wê kesek ew çawa wê weke mirov wê bibê kole û ankû wê kesek wê weke kole wê were dînyê, kesek weke asilzade û torin wê werê dînyê, kesek wê weke leşker wê were dînyê, kesek wê weke oldar wê were dînyê û hwd. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di mijare kolederiyê de wê were dîtin ku wê, di demên kevnera de wê li ser wê temenê wê, pergalek civakî wê were avakirin. Ev pergalek wê, di aslê xwe de wê ji civakî zêdetirî wê ramyarî bê. Li ser wê temenê wê weke platon wê aristo jî wê kole wê herê bikê. Ew wê weke amûrekê zindî bo hilberinê wê bibînê û wê di wê temenê de wê weke ku wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Têtînan aristo jî wê weke ya platon wê di awayekê de wê li gorî ya klasîk û aqilê rûniştî bê. Di wê temenê de wê bi wê re wê, werênê ser ziman. Tenê ên ku wê derkevina dervî wê ya aqilê rûniştî wê, sofist bin. Ber ku ew wê, weke aligirê hizra azad bin. Wê hêjatiyê wê bidin û wê weke nirxekê wê bibînin. Ew jî hev cihêkirinên weke bi çînanî, tabaqa û qatmanî wan redkir. Wan di awayekê de mirov weke hev dît û di wê temenê de wan nêzîkatî da nîşandin.

Di wê temenê de wê kole wê ber ku wê ti tişt wê newê dîtin wê, weke nikaribê malê avabikê, bibê xwediyê tiştêkê. Wê weke statûyekê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bê rûnandin.

Kole wê nikariba bûba xwediyê malê. Wê nikariba mal çêkiriba. Ber ku ew ne azad bû. Ew weke malekê û tişteke ku wê yekê din wê xwediyê wî bê.

Di wê temenê de wê, ew xwedîbûn wê piştî wê, di nava hizrên rûniştî de jî wê were bicihkirin. Di awayekê de wê pergale kolederiyê ku mirov wê bahsa wê bikê wê di wê temenê de wê di rengê de wê weke ku wê rûnihê û wê pêşkeve. Di dema romaya kevn de wê, kole wê weke tişteke wê were dîtin. Lê aliyekê din jî wê karibê tişteke bikê. Weke pêkhanîneka dadî jî wê heta ku wê bikê. Lê wê ew wê aidi xwediyekê bê. Wê di wê temenê de wê bêhanîn li ser ziman.

Di wê demê de wê mijare firotina koleyan wê di wê demê de wê were li holê. Ew di berdêla tişteke de wê karibê were dayin. Yan jî wê kesek wê koleyê yekê din bikûjê wê koleyekê wê bide. Ev wê weke aliyên ku wê werina bi destûrkin bin.

Ev rewş wê di wê demê de wê, bi demê re wê di nava civakê de wê rewşek teybet wê bi koleyan re wê derxê li holê. Minaq wê hin bi hin wê bajarîtî wê pêşkeve û wê, di wê de wê, mijare kar û xabatê wê bibê û wê di wê de wê kole wê werina bikarhanîn. Di demê de wê, wê aboriya kolederî wê hin bi hin wê li ser wê temenê wê pêşkeve. Di awayekê de wê aboriya kolederî wê, di rengê de wê mijare koleyan wê di wê temenê de wê zêdeyî wê weke mijarek ramyarî wê di wê demê de wê were bikarhanin. Wê di mijarên weke hilberînê, dana şerkirinê û hwd de jî wê kole wê were dîtin ku wê werina bikarhanîn.

Di awayekê de wê, ev rewş wê di wê demê de wê mijare koletiyê wê li ser wê temenê wê derxê li pêş. Di demên romaya kevn de wê seferên roma ên li afriqayê ku wê werina kirin wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê keştîyan wê tiştî mirov wê bikin û weke kole û wê werênin û wê bifiroşin. Deverên ku ew hatina dagirkirin wê weke deverên ku ew dever û ew kesên li lê wê weke yên wan bin. Ev têgih wê piştî demên kevnera jî wê di serdema navîn û serdema hemdem de jî wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê xwe bi wê rengê di nava têgihên netewan de wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Aidiyeta bi kolederî wê di wê temenê de wê di awayekê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Di demên kevnera de wê bi zêdeyî wê, karên ku wê werina kirin û her wusa hêza kar ku wê bê xwestin wê bi wan wê were tederikkirin. Di wê rewşê de wê, aboriya kolederiyê wê biafirê. Di mijare aboriya kolederiyê de wê, ew tenê wê weke 'amûrna ku ew bèn xabitandin' wê werina dîtin û wê di wê çerçoveyê de wê werina hanîn li ser ziman bin. Di wê rewşê

de wê, rewşên weke yên kolederiyê wê di wê temenê de wê bi tabaqayî wê were dîtî ku wê were salixkirin. Minaq wê, di wê rewşê de wê, rewşa ku mirov li mitolojiya romayê binerê wê weke jupiter yazdanê azmên, neptun yazdanê bahrê, juno yazdana zawacê, venus yazdana xweşikatiyê, û hwd wê weke yên li jor ban. Minaq wê, yazdanên weke Vulkanos ku wê weke yazdanê hesinkarî bê wê li jêtir wê were tefsirkirin.

Di wê temenê de wê, bi wê rengê şîrovekirinê wê, di awayekê de wê ev pergale bi tabaqayî wê bi wê rengê wê di nava wan de jî wê bi renekê wê were dîtî ku wê were salixkirin.

Di awayekê de wê were dîtî ku wê statûya kolederiyê wê di demên helenikî de wê were dîtî ku wê bi ber gûharînê ve wê herê. Ev jî wê di renekê de wê karibê bandûra sofistana wê di wê de wê kifşbikê. Hin bi hin wê, bi wê re wê pergalên weke yêm romaya kevnar û hwd wê, bi rûxin. Ew li ser kolederiyê avabûn. Di wê temenê de wê têgihên weke yên sofistana bin û ankû pêşketina têgihên weke yên mesihiyê û hwd bin wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê bahsa wekhevîyê di nava mirovan de wê bikin û ev wê, bi wê re wê, pergale kolederiyê û ankû rewşa kolederiyê wê bi wê re wê bikê berlêpîrsînê de.

Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê bandûra mesihiyê di derbaskirina pergale kolederiyê de wê ji temen ve wê karibê were kifşkirin û were dîtî. Ji dema isa û heta dema bûyina ola mesihiyê weke olek fermi ji roma rojhilat re wê, ew navber wê weke demek ku wê çendî wê bi xwûn wê derbas bibê jî lê wê di wê navberê de wê kiryarên ku wê bibin û wê, serboriyên bawermendên isewî wê di wê temenê de wê, temenekê lêpîrsînê wê wê re wê were dîtî ku wê çêbikê.

Ya ku wê, roma bi derbaskirina wê û dema wê re wê, di renekê de wê, bênê li holê jî wê di askê xwe de wê ev bê. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku ew bû wê roma rojhilat wê pergal gûharandinê wê zûtirin wê di wê rengê de wê kifşbikê û wê bixwezê ku ew wê derbasbikê. Piştî wê êdî wê di dewama wê de wê, li herêmên din wê pêşveçûnên din wê bibin.

Wekî din wê rapêrînên weke yên spartakus û hwd ku wê li hemberî romaya kevnar wê bibin jî wê bandûra wan wê bibê. Di wê temenê de wê, ev jî wê weke rewşna ku wê, di demên piştî xwe de wê deng wê werênin bin û wê bina temenê hişmendiyek ku wê mirov wê bi wê re wê wekhev wê bi wê bihizirê.

Di awayekê de wê di nava pergale kolederî de wê, pergalek qastitiyê wê derkeve li pêş. Her tabaqa wê di nava xwe de wê têkiliyên xwe wê dênin

û wê zawacên xwe wê di nava xwe de wê bikin. Wê yekê ji yê tabaqaya jorin wê bi yê jêrîn re wê ne zewicê. Ber ku wê mijare koletiyê wê li romaya kevner wê zêdetirî wê li pêş bê wê bi wê re wê zêdetirî wê li ser statûya wê li wir wê nîqaş wê bi wê re wê bibin.

Rewşên weke yên dawîlêhanîna rewşa koletiyê wê bi xwe re wê, gûharînên bingihên wê bi demê re wê werênê. Hin bi hin wê di demên kevnera de wê bajartiyên wê pêşkevin. Wê hin bi hin ev bajartî wê, di awayekê de wê, bi girseyên weke yên civakî wê xwe bidina dîyarkirin. Di nava wan girseyan de wê, ev wê were dîtin ku wê, lêpîrsîna li ser esasê wekhevîyê wê were kirin.

Ev lêpîrsîn wê di nava xwe de wê mijarên din wê werênê. Wê di wê temenê de wê jinûve nivîsandina destûran û rêgezên civakî û ankû kevneşopîyî wê biafirênê. Minaq xiristiyanî û ankû mesihî wê, di wê temenê de wê bi wê bawerkirinê wê weke rewşek ji koletiyê derxistinê û êdî weke ne kole hasibandinê wê bi xwe re wê werênê, piştî ku ew bû weke olek fermî.

Di her demê de wê, mijare abori û ya xwe dabarekirinê wê weke fektorekê giring wê xwe bide dîyarkirin. Di temenê avabûna bajarên de jî wê ev wê weke fektorek destpêkê bê. Lê di dewama bajarvaniyê de wê, ne tenê ew weke fektorek giring wê hebê. Wê ji wê zêdetirî wê fektorên weke yên pergale baweriyê, leşkerîyê û hwd wê weke aliyên din ku wê bi wê re wê derkevina li pêş. Bajartî wê bi wê re wê, di awayekê de wê, hinekê jî wê aliyekê wê yê li ser berheviyê wê ava bê. Lê wê bi wê re wê, bajarîtî wê ya ku wê ji gûndîtîyê wê cihê dikê wê sazûmana wê ya bingihîn ku wê pêşkeve û wê biafirê bê.

Bajarîtî wê hinekê jî wê girêdayî rewşa baweri, leşkerî û hwd a rûniştî bê. Di wê temenê de wê bajarîtî wê hinekê jî wê di wê temenê de wê rêgezên ku wê bi destûrî wê li gorî wan wê were jîyankirin wê bi xwe re wê werênê li holê. Bajar wê, hinekê jî wê, weke navendên bi deerfet ku ew ji hewirdorê wê di wê de wê berhevi wê bibê wê bi wê re wê bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare hilberînê wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin bê. Bajarîtî wê, di awayekê de wê bi hewirdora xwe wê weke bi gûndan ve wê di destpêkê de wê girêdayî bê. Lê ew rewş wê j idu aliyan ve wê rewşek girêdaniyê wê biafirênê. Wê derfetên ku wê, bi teknikî û hwd wê bajarî wê bide hewirdora xwe wê, baştirî wê bê temenê wê ku ew hilberînê bide çêkirin û berheviyê bide çêkirin.

Çandîni û hwd wê pêşkeve û wê, hilberînen wê him bi hin wê di wê de wê werina berhevkin. Di bajartiyê de wê zanaatî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê di nava bajêr de wê, kesên ku ew di wê de dijîn wê bi bacê wê werina girêdan ku ew wê hertimî wê bidin. Çandîni û bi aliyên din ên hilberîne wê bibin û wê di wan de wê kesên weke kole wê werina bikarhanin. Bûna xwedî milkîyetê, ardê û hwd wê, bibê. Wê di nava şariştaniyên weke yên mesopotamya û misre kevn û hwd de wê, li çandîni û karê wê pirr zêde wê li pêş bê. Di wê temenê de wê, ber vê yekê wê bajarvaniti wê pirr zêde wê dereng û hêdîka wê pêşkeve li wan. Ew wê weke civakên ku ew bi axê ve girêdayî wê derkevina li pêş.

Di awayekê de wê, di nava bajar de wê weke ku em li mesopotamya dibînin wê bi rewşên weke uwanî wê derkeve li pêş. Minaq 'en', 'ensi', 'potasî' û hwd wê weke rewşên unwanî ku wê xwe bi wê re wê bidina dîyarkirin bin. Desthilat wê li mesopotamya wê weke 'lugal' wê were bi navkin. «Lugal» wê di kurdî de wê bi morfolojikî wê were wateya ya «li gel», «ya ser serê gel», û hwd. Di wê wateyê de «lu» weke renekê tawandinê 'li' wê, ya 'li lê' û hwd re wê wateyekê wê bide me. Wekî din ji xwe wê, «gal» jî wê di kurdî de wê taqabûlî «gel» bikê ku wê weke navê civakê bê. Wê di wê de wê ev wê weke sazûmanna ku wê hemû hêzê wê di destê xwe de wê berhevbin. Di awayekê de wê, di nava şewayên wan ên sazûmanî de wê were dîtin ku wê, olî jî wê di renekê de wê bi wê re wê derkeve li pêş. Minaq wê «ensi» wê hem weke rêveberna civakî bin û hem jî wê erkên wan ên weke di nava sazûmana olî de ku ew bi wê bi hêz in wê bibê.

Bajarvanîti wê aliyên din ên weke rêyên xwe dabarekirinê wê derxê li holê. Minaq wê weke rêyên weke yên bi rêya bahrê û hwd re ku wê bibê. Bahr wê hem wê rêya ku wê bi wê re wê li ser avê re wê bi keştîyan wê çûnûhatin wê bi wan re wê li wê biibê û hem jî wê deverên weke yên ku wê bingihê avdanê û hwd wê çêbikin bin.

Di mijare hilberinê de jî wê, aliyên ku wê derkevina li pêş wê bi wê re wê, li ser esasê bi hev re jîyankirinê, alikari dana hev û di dewama wê de wê çawa wê, hilberîne û afirandinê wê di awayekê de wê bi wê re wê, rêya wê ji mirov re wê 'rast' bîbîne û hwd re wê bi wê re wê were dîtin. Minaq wê, di wê temenê de wê, têgihên weke 'hilberîn berg a' ku wê pêşkevin wê di wê temenê de wê, rewşên din wê bi xwe re wê biafirênê. Wê têkiliya aboriyê û olê wê li aliyekê ku wê bi hev re wê, dênê wê, li aliyê din jî wê çawa wê bi hev re wê yekkirinekê wê di nava jîyane civakî de wê çêbikê bê. Bandûra têgihên bi wê rengê wê, di derbaskirina pergale

kolederî û ankû ku wê hilberîn û xabat wê tenê wê weke ji koleyan wê were pirsîn wê, bêwate bikê. Di wê temenê de wê, êdî wê di yekkirinekê de wê dîmenekê wê bi wê re wê bi xwe re wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, rewşek azmûnî wê bi civaknasî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di nava jîyane civakê de wê kevneşopîyên ku wê bi wê rengê wê biafirênin wê piştî wê xwe bidina domandin. Ev wê, di renekê de wê encamên wan li ser jîyane mirov wê hebin.

Lê di demên kevnera de wê lêpirsînên ku wê bibin bi aqilî wê, zêdetirî wê derkevina li pêş. Li ser wê temenê wê pergale civakî ku wê ji wê rewşê wê derbas bibin wê derkevina li holê. Minaq wê li asya dûr wê, pergale ku wê konfucyusî wê herê bikê wê li ser temenekê wekheviya faodali bê. Di wê temenê de wê pergale civakî ku wê li ser wê çerçoveyê wê biafirê wê, hin bi hin wê kiryarên weke yên bi kolederi wê ji aliyekê ve wê bê wate bikê. Lê di awayekê din de jî wê, sazûmana welatî ku wê biafirê wê, hemû tiştê wê ew wê bi dîyarkirinê ku wê di destê xwe de wê bigirê wê bi wê re wê derkeve li pêş. Gotinên weke 'rastî', 'dûrûstî', 'dad' û hwd wê, di wê temenê de wê hin bi hin wê bînin bi lêvkin û ev wê, di awayekê de wê, di temenê bo herkesekê de lêpirsînê wê bibê.

Ku mirov wê ji kijan aliyê ve wê li wê binerê wê, di her rewşê û awayê de wê mijarên weke yên aboriyê wê di renekê de wê di çerçoveya pêşketinê civakî û hwd de wê, weynekê wê ji temen ve wê bileyizin. Di demên kevnera de wê, ev wê, di demên pêşketina aqilê felsefeyê de wê were kifşkirin û wê di wê temenê de wê weke ku em bi aqilê sofistan re ku ew bi nîqaşên li ser destûrên xwezayî û yên ku ew bi destê mirovan hatina çêkirin ku wê bikin wê bi wê re wê, di renekê de wê, lêpirsînek aqilî û hizrî wê bi wê re wê bi nîqaşên ku ew didina destpêkirin re wê bikin.

Di awayekê de wê dema ku em di demên kevnera de bahsa welat û civakê bikin wê di awayekê de wê li ser rewşa civake çandiniyê re wê, xwe bide dîyarîyarkirin. Civake çandinêr wê, di renekê de wê, hin bi hin wê di wê demê de wê pêşkeve. Biqasî ku mirov ji nava nivîsên ji dema mitanniyayî wê dibînin wê qaydên ku wê, li ser dahatên aborî ên kes wê bi awayekê sazûmanî wê were dîtin ku wê were girtin. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê, ew wê bi wê re wê, di renekê de wê weke ku wê derkeve li pêş.

Aboriya civakî wê di wê temenê de wê bi wê re wê hin bi hin wê pêşkeve. Wê, li ser temen û esasê xwe debarekirinê wê bibê. Ev wê weke

ya ku wê bi civakên mesopotamiyî û civakên wan ên bi çandiniyê ku ew dijîn re wê were dîtîn.

Di demên kevnera de wê zêde mirov wê nikaribê bahsa bazirganiyekê wê bikê. Lê wê hin bi hin wê di demên wê yên dawî de wê were dîtîn ku wê hin bi hin wê di rengekê de wê, ji herêman çûna herêman wê bibin. Têkiliya bi hev re wê li ser wê temenê wê bibê. Hev kifşkirin wê bi xwe re wê çavberdana dewlemendiyên hev jî wê werênê. Û ev wê, bê sedema ku wê li hemberî hev wê pêvajoyên dagirkirinê bi armanca bidest xistina wan dîtînen li wê herêmê ku wê werina kirin bin. Komên ku wê bo zad û hwd ku wê talanê wê bikin wê pêşkevin. Ev wê weke komên 'hov' wê di wê demê de wê werina pênasekirin.

Lê di wê demê de wê, weke ku wê were dîtîn wê hin bi hin wê çandek civakî a xwarinê jî wê di wê demê de wê pêşkeve. Wê di wê demê de wê, bi rengê çêkirina xwarinê wê, bibê. Ev wê di qasran de wê bibê.

Di aslê xwe de wê di demên kevnera ên ku wê weke demên felsefeyê wê werina pênasekirin wê dîmenekê civakî ê ku ew hemdemiya xwe dijî wê were dîtîn. Minaq wê di wê temenê de wê ew dîmen wê bi wê re wê, di wê de wê, orf û adetên sofreyê bê, ankû bi kevneşopî nêzîkbûna li hev bê, rewşên weke wêjeyê musikê û hwd ku wê pêşkevin û wê, derkevina li pêş. Wekî din wê rewşên weke tiatro û ankû şano wê di wê temenê de wê pêşkevin. Wê di wan de wê, leyistikên ku wê werina kirin wê, di wê temenê de wê, li kurdistana rojava û heta ya bakûr wê deverên weke 'anfî' wê li ser wê temenê wê werina dîtîn ku wê hebin. Wekî din li herêmên anatoli ên girêkî wê, di wê demê de wê, pêşketinên bi wê rengê wê werina dîtîn ku wê bibê.

Di wê warê de wê dema ku em li navaroka berhemên platon û yên Ksenophon dinerê wê, di wê temenê de wê dîmenekê çanda civakî a bi rabûn û rûniştinê, xwarin û vexwartinê û bi têkiliya mirov a li hev û hwd re jî wê di wan de wê were dîtîn.

Ev di demên roma ên komarê û yên piştî jî wê were dîtîn ku wê pêşkevin. Ev çanda civakî wê, di rengekê de wê divê ku mirov wê weke çanda civakî ku wê bi hemdemiya xwe ya demê re wê pêşkeve re wê karibê wê salixbikê bê.

Li herêmên mesopotamiya û heta hindistanê û hwd wê, di rengekê de wê, çandek civakî wê, bi awayekê ku wê bi orf û adetên wê re wê, rûniştî wê hebê. Wê dema ku e, bi wan re bahsa aqilê rûniştî dikin wê hinekê jî wê bi têgihên kevneşopî û hwd re wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê were dîtîn ku wê were ser ziman. Wê dema ku em li nava berhemên ji

wan deman dinerê wê di wê rengê de wê têgihek di derbarê rengê jîyane demê de wê were dîtin.

Di dewama wê de wê, têgihên ku wê werina pêşxistin wê bi fizîkî wê weke bi hûnerî û hwd re jî wê werina dîtin. Di wê temenê hêkelqûsanî û hwd wê, weke di wê demê de wê, pêşkeve û wê, li mesopotamiya ji demên qasitiyan bê û li girêkê ji dema homero û hwd ve bê û hwd wê were dîtin ku wê bi zêdeyî wê pêşketî bê. Wê li pêş bê. Wê derkeve li pêş. Avahiyên ku ew bi naqşkirinê hatina çêkirin wê di wê warê de wê, di derbarê têgîn û çanda demê a civakî de jî wê têgihîştinekê wê karibin bidina me. Naqşkirin wê di rengê de wê hem wê weke çandêke bi watekirinê bê û hem jî wê weke çandeka ku wê bi wê re wê çawa wê xweşikkirinekê wê bê kirin bê.

Tabî wê dema ku em ji aliyê têgînên baweriyî ve jî wê werênê ser ziman wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê di rengê baweriyên pirr xwûdayî wê werina dîtin bin. Di wê temenê de wê, di rengê de wê, bi wê re wê, çerçoveyek mitolojikî wê bi wê re wê di rengê de wê, bide dîyarkirin.

Demên kevnera ku em bahsa demên wê yên bi felsefeyê pêşdikevin û yên berî wê bahsa wan dikê wê di wê temenê de wê karibê di wê rengê de wan ji hev cihê bikê. Wê di wê demê de wê di serî de wê, çand û bawerîya mitrayî û hwd wê, di rengê de wê, di awayekê de wê dawiyê li awayê jîyane demê a bi baweriyê jî wê bi xwe re wê werênê û ew çendî ku wê pêşkeve wê rê li ber pêşveçûnên bi felsefeyî û hwd jî wê werênî. Em dema ku bahsa demên felsefeyê ên kevnera bikin wê destpêka wê bi destpêka mitrayî re wê werênê ser ziman. Wê piştî wê re wê, sazûmana baweriyê ku wê biafirênê wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê, xwe bide dîyarkirin.

Wekî din wê jî dikarê wê werênê ser ziman ku ev pêvajoyên têgîna mitrayî wê hin bi hin wê bi têgînekê wê di dikarê di nava wê de wê li sê deman wê beş bikê. Dema wê ya destpêkê a weke pirr yazdanî bê ku wê di nava wan de wê têkiliyek bi hişmendî a levkir û ahengbar ku wê bi wê re wê pêşbixê. Wê li ser wê re wê, di awayekê de wê di mantiqê yekxwûdayî de wê bidest pêvajoya pêşxistin pirrxwûdayî û pêvajoyên wê bikê. Pêvajoya dîyem jî wê, di rengê de wê, têrbûna wê demê ku wê êdî wê yazdanak wê navê wî bi navê 'yazdan' wê di nava wan de wê derkeve li pêş. Ev wê di wê temenê de wê, weke pêvajoya navîn bê û wê, di wê temenê de wê yazdanak wê bi dest hizirkirî wê bikê, wê kifşbikê û wê, di dewama wê de wê, rengê hizirkirî wê di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê hizrên mitrayî yên wê dema wê ya duyem wê bi zêdeyî wê pêşkevin û wê rê li pêşveçûnên bi têtîgînên felsefeyê wê vekin. Wê di awayekê din de wê yên demên berî wê weke ku wê homeros wê di destanên xwe yên weke yên ilyada û hwd de wê werênê ser ziman wê, pirryazdaniya demên berî wê dema duyem wê di rengê de wê bi zimanekê çîrokî û hwd wê, bi nitelikên wan re wê, werina ser ziman. Wê ev wê, bi wê re ku ew wê werina ser ziman wê di nava wan deman de wê, cihêkirin wê bi têtîgînî wê di nava wan de wê were dîtin ku wê were kirin.

Dema sêyem wê di awayekê de wê weke demek ku wê bi zêdeyî wê bi aqilê felsefeyî wê pêşkeve û wê, di wê temenê de wê bi aqilê felsefeyê wê têtîgîhên baweriyê wê çawa wê werina pênasekirin wê di wê temenê de wê, werina şîrovekirin û bi watekirin. Lê ev wê di têtîgîna 'yekîtîyekê' û ankû weke ku wê bi felsefeyê wê bahsa 'hebûnekê' wê were kirin bi 'yekê' re wê, were ser ziman. Êdî wê bi wê re wê têtîgîhên din ên bi felsefeyî ên baweriyê wê li ser wê re wê pêşkevin. Di wê temenê de wê, derketina musa û hizrên xwe di temenê yazdanekê de bi têtîgînek yexwûdayî hanîna ser ziman bê û ankû bi hizrên zerdeşt û avêsteya wî re ku wê di renekê de wê, bi renekê felsefeya yexwûdayî wê werênê ser ziman û hwd wê, weke aliyên din ên ku wê di çerçoveya wê dema wê ya sêyem bi dema serdema kevnera a felsefeyê û hwd re ku wê pêşkeve û wê, weke dema gihandina li şewayekê fahmkirinê bê.

Di wê temenê de wê, mitra wê bi vegotinên bi wî re ên weke bi gûrandina ga' û ankû wê serborîya wê re wê, balkişandina li ser 'yazdanekê' tenê ku ew hemû tiştê diafirênê û hwd wê, êdî wê têtîgîna wê yekê wê bi hebûnî wê ne tenê wê bi olî wê bi felsefeyî û hwd jî wê di renekê de wê biafirênê. Ev wê pêvajoyên piştîre ên bi hizirkirinê bi têtîgîna hebûnê û hwd jî wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Wê yekê, wê piştîre wê, di wê temenê de wê, bi wê gerdûn wê were şîrovekirin. Wê felsefe wê bi mijarên civakê wê li gorî wê ku wê werinê ser ziman wê pêşkeve. Minaq di wê temenê de wê hizrên parmenides ên li ser têtîgîna wî ya hebûna venegûhar û hwd wê di wê temenê de wê li wê yeka bi xwûdayî ku wê were şîrovekirin û hwd re wê karibê ji aliyekê ve jî ew têtîgînekê bi xwe re bide me.

Felsefe wê li ser wê temenê wê bi têtîgîhên olî re wê di destpêkê de wê, di awayekê de wê hevnasînê bikê. Lê wê ji wê zêdetirî wê bi aqilî wê pêşî bi xwezayê wê hevnasînê wê bikê. Platon wê yeka xwûdayî a serdest ku ew dixwezê wê werênê ser ziman wê, di nava têtîgîhên xwe de wê, bi kulta zeus re wê bixwezê ku ew wê salixbikê û wê werênê ser ziman. Di

wê temenê de wê ew formul û dîtina bi hizir a platon bê ku wê di temenê de wê werênê ser ziman bê. Lê platon bi wê ne ku ew dixwezê balê bikişênê li ser têgihek mitolojikî wê dikê. Ew wê, di wê temenê de wê kirpendina ku ew bi hiş û zêhnî ew di wê de bi wê yeka mazin, serdest û weke kifşkarê hemû tiştî ku ew di meji de bi wê re ew dikê wê bi wê re wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Ya ku wê rê li wê rengê pêşketinê a bi fahmkirinê wê vekî jî wê mitra û çand û kulta wî ya ku ew bi wê dihê şîrovekirin. Bawermendên mitrayî wê di wê rewşê de wê şîroveyên ku ew dikin wê li er yazdanekê serdest û afrînerê hemû tiştî wê bikin û wê bi wê re wê, têgihên xwe wê bi hemû hebûnên di jîyanê ên fizîkî û hwd re de wê şîrovebikin û wê bi wan ve wê girêbidin. Wê di wê temenê de wê, têgiha sedemê û a bi xwezayî wê bi wê re wê, li wê bihizirin û wê werênina ser ziman.

Di mijare hizra felsefeya mitrayî de wê, weke destpêkek giring a demên felsefeyê ên serdema kevnera jî wê dikarê şîrovebikê û werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê ev wê derkeve li pêş. Mesepotamiya û li rex wê anatolia wê bi mitra û di dewama wî de wê bi zerdeştîyan û hwd re wê demek felsefeyî a destpêkê a pêşî wê di wê çerçoveyê de wê bijîn. Wê destpêkek dîrokî wê di wê rengê de wê, rengê de wê bikin. Di zane min de wê hê jî wê di roja me de ew destpêka mitra-zerdeşt bi felsefeyî ku wan di wê temenê de daya destpêkirin ew bi layiqî wê ne hatiya fahmkirin.

Di wê demê de wê di wê navberê de wê derketina sofistan wê di rengekê de wê, weke kesna bi zane ku wê dest biavêjina her mijarên nava jîyanê û xwezayî. Wê bi wê re wê bihizirin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Sofist wê, di wê temenê de wê destpêke felsefeyî a xwezayî û şenber wê, bi temenekê bûjenî û fizîkî û hwd re wê bikin. Wê di wê temenê de wê, di ahengekê de wê bixwezin ku ew wê werina ser ziman. Şîroveyên sofistan ên bi zêde ku ew li ser xwezayê dikin wê ji filosofên weke thales, û anaxsimondros û hwd re jî wê bina çavkani. Wê di wê temenê de wê dema ku wê anaxsimondros wê bi têgîna 'epeiron'ê wê bixwezê ku ew têgiha xwezayî weke rêgeza li gorî wê hizirkirinê wê bixwezê wê werênê ser ziman wê, ji nava wan nîqaşên bi xwezayê û hwd re wê ew wê di wê rengê de wê di awayekê de wê weke ku wê bikê.

Berî her tiştê ev wê di serî de wê bi aliyê demê ê hizrî ve wê wusa bê. Lê ji aliyên wê yên civakî, aborî, ramyarî û hwd ve wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyên wê yên ku mirov wê, karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di dewama wê de

wê werênê ser ziman bê. Pêşî di dewama hanînên me yên li jor ku me hanîna ser ziman bi têgiha civakî ve em wê werênina ser ziman ku wê civak wê pêvajoyên gûharînê wê di wê navberê de wê bi xwe re wê bijî û wê civakek ku wê hin bi hin wê bi aqil wê bijî û wê jîyane xwe wê bi aqil wê idema bikê wê derkeve li holê. Ev hebûna civakî wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Civakbûna ku ew diafirê wê, hin bi hin wê qatman û tabaqatîyên xwe wê biafirênê. Wê bi wê re wê, komên serdest ên weke leşker ku ew parastinê dikin oldar ku ew bi mijarên olî ve alaquadar dibin û rêveber ku ew bi karên rêzaniyê ve mijul dibin wê biafirin. Ev wê, nîşanakên sazûmanekê ku ew bi wê re wê di wê temenê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bi wê re ku wê biafirê bê. Aqil divîya ku ew ya baştir weke bi rêveberî û rêzani bibînê. Di wê temenê de wê, li deverên ku wê felsefe wê pêşkeve wê, hizra weke 'kesên bi zane ew rêveberiyê bimeşênin' wê derkeve li pêş. Hizrên platon ên weke di rengê ku 'bila filosof rêveberiyê rêve bibin' ku wê werênê ser ziman wê di rengê de wê li ser wê temenê wê wateya xwe wê bibînin.

Di wê temenê de wê di awayekê de wê, li deverên weke girêkê û spartaya demê de wê, têgihên bi navê 'demokrasiyê' û hwd ku wê weke 'rêveberîya gel' wê werina pênasekirin wê derkevina li pêş. Wateya wan gotinan wê çi bê? Di serî de wê ew bê ku ew girse ew li ser baxtê xwe bibê xwediyê gotinê. Ev wê di destpêkê de wê tenê wê beşek ji civakê weke 'hemwelatîyan' wê hilde li nava xwe. Wê hin, ciwan û kole û hwd wê, dervî wê weke 'bêmaf' bin. Lê ew jî wê di aslê xwe de wê weke gavek li pêş bê.

Li athane li dora sedsale 6'în wê, weke pergalek ramyarî wê 'demokratia' wê pêşkeve û wê, di wê de wê, weke çînek serdest a aristokratîkî bi têgiha 'hemwelatîyên azad' re ku wê bi wê re wê pêşkeve û wê bina xwediyê maf û hêzê dîyarkirinê wê bibin. Ev wê heta li dora salên 338an wê pêşkeve. Îskender wê dema ku ew dihê ser taxt û herêmê bindest dikê wê ji holê rakê. Di wê demê de wê meclisên zagonsaz û hwd wê werina avakirin. Li dora salên 504'an wê kleisthenes wê were ser desthilatê wê hinek gûharênên demokratîkî wê bikê û wê têgîna mafê wê bi mirovên herêmê wê bide ravakirin. Di wê demê de wê, heredot ku wê gotinê wê werênê ser ziman wê bi rengê "di demokrasiyekê de wê berî her tiştê weke sîyane herî şanez wê ew bê ku wê herkes wê li hemberî zagonê wê wekhevî wê hebê" re wê werênê ser ziman. Demokrasiya wê ji sê lingan pêk dihat. Wê lingê pêşî wê 'Ekklesia' ku wê her kesê

hemwelat û daxilê pergale ramiyarî bin wê karibin bikevinê. Wê weke meclisekê bê. Ya din jî wê 'boule' bê ku wê weke lijneya pêncsadan bê û wê her roj wê li hev bicihê û wê pirsgirêkên bajêr wê hemûyan wê goftûgo wê bikê. Ya sêyem ku wê weke dadgehên gel jî wê were pênasekirin wê, bi navê 'dikasteria' bê. Wê di dîmenekê de wê li şûna weke renekê demokrasiyê a nimînîrî wê ji wê zêdetirî wê di dîmenekê rastarastî de wê, were dîtin. Her çendî ku wê jin wê zêde mafê wan nebê jî lê wê di wê demê de wê piştî wê karibin bikevina meclisên wê de. Heta ku wê Aristophenes wê, leyistokek bi navê "jin di meclisê de na" wê binivîsênê wê bi wê balê bikişênê li ser wê rewşê.

Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê, rêveberî bi şêwayên wê yên weke demokrasi û tiranî û hwd wê ji hev wê werina cihê kirin. Ev cihêkirina di mejî de bi aqil wê bi serê xwe wê, êdî wê bê temenê ya baştirin ku ew çawa dikarê were kifşkirin û lê hizirkirin.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, demokrasiya demê a bi hemwelatitiyan ku wê were pêşxistin wê di wê temenê de wê, mijare meclisên bijartinê û destûrî û hwd jî wê bi xwe re wê di renekê de wê, bide pêşxistin. Ev jî wê di wê temenê de wê weke navendên ku wê di wan de wê biryarên li ser jîyane girseyan wê werina dayin jî bin.

Di awayekê de wê dema ku mirov serdema kevnera wê şîrovebikê wê, di çerçoveya têgiha civakî de wê, dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê bi çand û civakî wê pêşketinên wê yên ku ew dibin û pêşve diçin wê rengê pêşketina wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê, çand û kevneşopî wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê bibê. Di wê demê de wê di nava herêman de wê, têkili wê hin bi hin wê were danîn. Lê wê, wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê rêveberîyên civakî wê, hin bi hin wê dîmenekê wan wê pêşkeve. Bi aqilî, ew jî wê di demên têr aqil ên bi felsefeyê ku wê pêşkevin de wê bibê.

Di wê demê de wê, ger û geşt wê bi zêdeyî wê bibê. Rêwîtiyên li ser avê re ku wê bibin wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, bi wê re wê werênê ser ziman bibin. Rêwîtiyên li ser bahrê û ankû hêzên bahrî wê bibin. Ev wê li herêmê wê pêşkevin.

Di wê temenê de wê, dema ku mirov li nava destana ilyada a homers dinerê wê, şerê troya ku wê bibê û wê bi keştîyan wê çûyina li wir bo şer wê dîmenekê wê bi wê re wê bi wê rengê di derbarê rengê pêşketina demê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin. Rêwîtiyên li ser bahrê wê di wê

temenê de wê, di wê demê de wê zêdetirî wê bibin û wê pêşkevin. Ev jî wê weke ku wê derfetên nû û deverên nû wê bi xwe re wê weke li aliyên din ên avê bin wê mirov wê bigihênê li wan.

Di destpêkê de wê dema ku mirov wan keştiyan çêdikê û rêwitiyê bi wan dikê wê bi wê baweriyê wê bikê ku ew dawîya dînyê wê bi wê re wê bigihijiyê û wê, di wê demê de wê çawa wê dawiyek wê hebê wê bi wê li wê bihizirê. Ji demên sûmerîyan û heta wê demê hertimî hatîya bawerkirin ku dînya weke tepsiyekê rast a. Wan jî bi wê aqilê hizirkiriya û xwestiya ku wê, dema ku ew herin wê bigihijina li dawîya wê.

Di awayekê din de wê dema ku em bahsa rêwîtîyê li ser avê bikin wê demê em di dewama wê de divê ku em bahsa rewşên weke pêşketina rêwîtîyên bi keştiyan û hwd û bi wê re pêşketina bendevên(in.port) ber bahrê wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Ev wê deverên ku wê keşti wê xwe bigihênina li wan. Di wê demê de wê, di awayekê de mirov nikaribê wê zêde bahsa rewşên weke yên bazirganiyê ku wê bi wan keştiyan wê bikin zêde bikê. Ku ew bibê jî wê ne rewşna ku wê karibê dervî qaideyê wan şîrovebikê bin.

Li herêmên ber berava ava sipî ên weke halikarnassos, milatos û hwd mirov wê karibê bahsa wan bikê. Di wê temenê de wê, li wan deveran wê, keşti wê werina çêkirin. Wekî din deverên weke iskenderiya mirov dikarê bi heman rengê bahsa wan bikê di wê demê de. Li mesepotamiya jî wê, di wê temenê de wê ev rewş wê bibê û wê, di wê çerçoveyê de wê were dîtin ku wê bibê. Lê hêzên bejeyî ên herêmê wê zêdetirî wê bibin. Seferên kiros û berî wî ên harpagos li hemberî herêmên anatolia û girêkê wê di wê temenê de wê, ji aliyê gelek dîrokên demê û piştê jî wê bahsa wan wê were kirin. Di wê temenê de wê, ev sefer wê bi xwe re wê di aslê xwe de wê demek nû wê bidina destpêkîrin. Li herêmê wê, bi wê re wê rewşên nû wê rûbidin. Di wê demê de wê, dema ku mirov wê binerê wê, di dema medan de wê li kurdistanê ku ew serdest bin wê, şerê wan ên bi lidyayîyan re li keviya çemê sor û ankû hayls'ê ku wê bibin li dora salên 585'an û hwd berî zayina isa wê, di wê çerçoveyê de wê karibê bahsa wê bikê.

Di dewama wê de wê, weke aliyekê din ev rewş wê, weke rewşna ku wê bi xwe re wê, rewşên nû ên civakî wê werênin. Piştî wan seferên med û harpagos wê seferên kiros wê bibin û piştî ku wê kiros wê têkherê li herêmê bi hêzên xwe wê êdî wê, derî li pêşketinên piştê jî wê vekî. Bi wê re wê, derketina rewşên weke yên piştî ên iskenderê zûrqerneyn û heta hatina roma li herêmê di wê demê de wê karibê wê di awayekê de

wê, bahsa wan bikê. Di dema helenikî de wê bi zêdeyî wê ev rewş wê, weke rewşên ku wê bibin û wê, bandûra wan li pêşveçûnên herêmê wê bibin bin.

Li herêmê wê di wê çerçoveyê de wê dema ku wê roma wê werê herêmê wê were dîtin ku wê pêşî wê deverên ber keviyê ên weke ionia, Aeolia, Phrigya, Lydia, Karia, Lykia, Kilikya, Mysia, Pontus-Bithynia, Paphlagonia, Psidia, Pamphylia, û heta Kappadokia û hwd wê bixwezê ku ew li wan serwerîya xwe çêbikê. Berî wan iskender jî ew kiribû. Di wê temenê de wê, **girêka** dawî a iskender wê gordion bê. Piştî wê re wê, êdî wê li herêmê ku ew li wê bi serdikeve wê, piştî wê, êdî wê bi ber herêmên mesopotamiya ên weke abgaaria, kommegene û hwd ve wê herê û wê, di dewama wê de wê, herêmên li dorê wê serwerîya xwe li wan wê girêbide. Di şerên hêzên iskender ên bi axamanişîyan re ku wê bikê wê, piştî ku wan dişikênê û piştî wê bixwezê bi herêmên din ên asya ve pêde herê û heta hindistanê ew herê. Lê di wê temenê de wê zêde wê, bi sernekeve.

Iskender wê, aqilmend û şîretvanên li dorê wê dîroka herêmê ên weke ya hittitan û hwd wê zanibin û wê mejuya şerê wan ên bi hûrîyan û piştî wê bi mittaniyan re wê baş wê werênina ser ziman. Di wê temenê de wê, hititiyan dixwest ku ew li herêmê serwer bibin û wê hertimî wê li herêmê wê di nava şerên serdestîyê ên li herêmê de bin. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê ev wê heta demên mittaniyan wê bi çêkirina peymana aşîtyê ku wê bi navê mitra û hwd jî wê di wê de wê derbas bibê û hwd re wê êdî wê demek nû wê piştî wê destpêbikê. Di wê demê de wê, anatolia wê demekê di nava a bêdengiyê wê bimênê. Lê ev wê zêde nedomê. Wê piştî wê di regekê de wê weke aliyekê wê yê din ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê, li herêmên anatolia wê hittitî wê weke hêzek ser bahrê jî wê xwe pêşbizê. Ber ku wê hersê aliyên wê avî bin. Wê keştîyan wê çêbikin. Ev kevneşopî û rewş wê piştî wê weke çand û rewşek ku wê piştî wê jî wê bidomê li herêmê bê. Li herêmê ev rewş wê, di demên kevnera ên dawî de wê, zêdetirî wê were dîtin ku wê pêşkevin.

Serdema kevnera de wê weke ku wê heredot wê bi «wergêrîna deh hezaran» wê werênê ser ziman û ankû rewşa herikinên iskitiyan ku wê bibê wê, di regekê de wê karibê wê werênê ser ziman ku wê weke rewşên ku wê rewşên şer bi xwe re dihênina li herêmê jî bin.

Lê em wê dibînin ku wê di demên helenikî de wê ev deverên ku wê weke deverên avî û ankû keviya avê wê hin bi hin wê zêdeyî wê weke deverên ku wê keştî wê dayimî wê werina li wan. Deverên li herêmê ên

weke bergama, Kaikos, pitane, kolpos, elaia, kyme, û hwd wê bibê. Lê di wê demê de wê, dema ku ev bajarên keviyên avê weke deverên cihê keştiyan ku wê bibin wê, di wan de wê rewşên serdestîyê û bo wê şerkirinê jî wê derkevin. Minaq rewşa Aioyiyan û pelasgiyan û hwd dikarê di wê rengê û awayekê de wê weke minaqekê wê werênê ser ziman. Di nava vegotinên ku wê di derbarê Aioyiyan de wê were ser ziman wê were gotin ku wan li ser pelasgiyan serwerî avakirin û bajarên wê deverê wan ji aliyekê ve avakirin.

Di wê demê de wê herêmên ber bahre sipî ên weke smyrna û heta phokaia wê ew di rewşek kolonî de wê, bibin û wê ev dever wê weke deverên ber avî wê li wan bicihbûn wê bibê. Xalkên herêmê ên weke ioni û heta kariayî wê li herêmê wê weke xalkên keviya avê wê bibin û wê di wê temenê de wê, çanda wan ya ku wê pêşkeve wê di wê warê de wê, bandûra wê xwe li herêmê wê bide dîyarkirin. Lê em wê dikarin wê bibêjin ku wê ji ionê û heta ephesosê wê, xalkên weke kar, lelek, lidyayî, fenikî, û hwd wê serwer bin û wê di wê çerçoveyê de wê, hebûna xwe wê bidina nîşandin.

Di wê demê de wê ev dever wê bi xalkên ku ew jîyane xwe li keviya dikin re wê derbas bibê. Lê ev wê di awayekê de wê bi koka kariayi bin. Minaq attiqî wê komek civak a ku wê bigihijina kariayi bin û wê bajarên ber avê ên weke priene û hwd wê avabikin.

Ioni wê navenda wan milatos bê û wê keyên wan ên weke minos ku wê pêşxistinên weke çêkirina lebirentê û hwd re wê di nava mitolojiya herêmê de wê navê wan derbas bibê wê derkeve li pêş.

Li deverên weke iassos û hwd wê deverna weke navend wê bibin û ev dever wê, dem bi dem wê weke bi hêzên iskender û axamanişî û hwd re jî wê, ji wan re wê weke navenditiya pevçûnên ku ew bi hev re bikin jî wê biafirênê.

Di wê demê de wê, ev xalkên herêmê wê di awayekê de wê herêm bi herêm wê ji wan çengên cihê wê bibin û wê, bi demê re wê dewlemendiyên zêde mazin wê di nava xwe de wê çêbikin. Ya ku wê di demên helenikî de wê wan herêman wê bikê navendên armanca dagirkirinê jî wê hinekê jî wê ew bê. Di demên iskender jî û roma ku ew dihê herêmê jî wê çavê xwe wê pêşî wê berdê wan herêman. Ev herêm wê zêde wê rewşek leşkerî ku mirov bibê wê bi wê re wê derkeve li pêş û navê wê bibê wê nebê. Di awayekê de wê rewşek jîyane civakî a di rewşa xwe de wê hebê û wê, di wê temenê de wê, dema ku ew hêz dihên

herêmê wê bêî ku ew rastî ti raperin û berxwedanê werin wê bikevina herêmê û wê koloniyayî wê pêşbixin.

Di wê demê de wê herêmên weke rojavaya kurdistanê roja me û heta herêmên sûri û ber iskenderiya û hwd wê, di wê demê de wê, weke deverna bi keşiyê wê gihiştina li wan wê bibê. Di wê demê de jî wê li herêmê di demên kevnera de wê çendî wê rewşek bi rewşa bajarên berbahrê û hwd wê pêş jî keve lê mirov wê zêde nikaribê bahsa bazirganiyekê li berçav di demên kevnera de li wan herêman bikê.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di rengekê de wê, rewşên bazirganiyê ku mirov bi demên serdema navîn re wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê, zêde wê ne pêşketî bê. Lê di awayekê de wê têkiliyek herêmî jî wê hin bi hin wê bi hev re wê pêşkeve. Ev wê, bi demê re wê bibê. Di wê demê de wê, rewşên pêşketina weke bi imparatorî ku wê bibin wê, ev hêzên ku wê werina herêmê û ankû her herêmên ku wê herinê de wê, dagirbikin wê, weke 'ya xwe' wê bibînin û wê, di wê de wê, mal û tiştên ku ew berhev dikin û keştiyan ji wan tiştî dikin bi xwe re dibina deverên xwe wê were dîtin. Ev wê, di dema şerê nava roma û hanibal û ankû kartaca jî wê bi awayekê zêde vekirî wê li berçav wê were dîtin. Têkçûna hanibal wê, derîyê dagirkirinên herêmên afrîqa wê vekê. Wê hem ji wê gelek kes wê bi komî wê weke kole wê werina berhevkirin û hem jî wê dewlemendiyên wê werina berhevkirin û wê bîn birin. Di wê temenê de wê rewş wê di demên kevnera de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê bi wê re wê bibê.

Di herêmên misrê kevn de wê rewşên weke yên bi keştiyan wê pêşxistina wan wê heta demên heksosiyayî wê herê. Di wê demê de wê, ev rewş wê, bi demê re wê çendî ku wê, zêde newê berçav jî lê wê di awayekê de wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Misrî wê heta demên hatina roma li herêmê jî wê xwediyê iltişamak mazin bê û wê ew iltişama wê bê sedem ku ew çav li wê were berdan û ew were dagirkirin. Seferên roma ên li wê di wê temenê de wê, bi wê re wê bibin. Di wê demê de wê misrî wê, di nava xwe de wê, ne kêmtî mesopotamiyayan bin. Wê tiştên weke sifirê ku wê ji wê tiştan bi naqş wê çêbikin wê bi wan re wê were dîtin. Di demên helenikî de wê navê fenikiyan wê bi awayekê wê bi rewşa bazirganiya bi keşketiyan re wê derbas bibê. Ev wê weke xalkek wê keştiyan di çêkirina wan û bi wan re mal birina deverên din û hwd re wê, navê wan wê derkeve. Minaq wê, zadên ku wan li herêmên xwe ne didît ên weke xûrma'yan û hwd wê, werênin. Wê di wê temenê de wê navê wan wê derkeve li pêş. Herêmên

weke yê libnana roja me û heta iskenderiya wê darên sedirê ku ew kêfî çêkirina keştiyan dibin wê xwe bigihênina li wan di berdêla tiştên ku ew bi xwe re dibina wan herêman. Li dora sedsale 6' min û hwd de wê were dîtin ku wê bajarên ku wê weke 'bajarên bazirganiyê' wê werina bi navkirin wê, werina avakirin. Lê wê navê wan wê bi bazirganiyê re wê newê dîtin ku wê derkeve li pêş. Ew wê piştî an di demên helenikî de wê bibê û ankû wê di demên piştî wê hin bi hin wê bibê. Ji deverên keviyên bahra sipî li bajar û bajarokên «**heyva berhembar** (in: Fertile Crescent)» çûn û hatinên ku wê weke 'çûnûhatinên bi armanca bazirganiyê wê werina şîrovekirin wê bibin. Ev jî wê herêmên mesopotamiya jorin û ankû herêmên rojavayê kurdistan rojame û heta hin deverên bakûrê kurdistan roja me bin.

Di wê demê de wê li wan herêman û bajarokên wan wê berheviyek zêde li berçav wê hebê û wê, di wê temenê de wê, karê bahsa dewlemendiyekê bi wan re bikê. Piştî ku wê kolonikirinên li herêmê wê zêde bibin wê êdî wê di wê temenê de wê, li wê tevgerê bi wê rengê wê xwe bide dîyarkirin. Koloni wê weke koloniyên bazirganiyê bin û wê, di wê temenê de wê li ser esas û temenê berhevkirinê di dest de bê.

Di wê demê de wê, zêde mirov nikaribê bahsa bazirganiyek li berçav bikê. Ber ku wê di wê demê de wê, navendên bazirganiyê di demên kevnera de weke ku em dikarin di demên serdema navîn de bahsbikin û ankû di demên serdema hemdem de bahsa wan bikin em nikarin bo demên serdema kevnera bi heman rengê wê bahsa wê bikin. Ya ku wê dewlemendiyên herêmekê li herêmek din wê bide birin wê rewşên dagirkirinên wê herêmê bi leşkerî û hwd bin. Ew wê hem wê nixên wê yê fîzîkî ên bi dest wê bibê û hem jî wê nixên wê yê pîroz û hwd wê, bi heman rengê wê bi xwe re wê bibin.

Li herêmên mesopotamiya û heta anatolia wê çanda baweriyê ku mirov wê bahsa wê bikê wê, di aslê xwe de wê, bi zêdeyî çanda herêmên mesopotamiya wê were dîtin ku wê li wê bandûra xwe wê bide dîyarkirin. Di demên hittitan de wê, çanda kibelê ku wê pêşkeve wê, girêdayî wê çandê bê ku wê ne dîrî ya iştara mesopotamîkî bê. Wekî din wê piştî wê, bandûra çanda mitrayî wê zêde yî wê bibê. Dema ku wê roma wê were herêmê wê bi zêdeyî wê berê xwe wê bide wê û wê, di wê temenê de wê, herêkirinên bi navê baweriyaya mitra wê bibê û wê ev wê romaya rojhilat wê ji ya rojava ku wê pêşkeve wê, bi xosletên wê re wê hin bi hin wê cihêtir wê bikê. Iskenderê zûrqerneyn wê dema ku ew dihê herêmê wê xwe negirtina wî ya li herêmê wê di awayekê de wê tenê bi şewayekê

leşkerî hatina wî bê û wê di dewama wê de wê, nîrxên baweriya wê ya herêmî wê weke ji ne dîtî ve wê were. Ev wê, bê sedema wê ku ew hê li jîyanê bê wê, temenê wî yê li herêmê wê ji dest wê herê û wê di demek kin de wê hêzên wî ji herêmê wê derkevin û ankû wî dawî li wan wê were.

Roma wê dema ku wê werê herêmê wê bi aqilê kesên weke çîçero wê tevbigerihe li herêmê û wê, di wê temenê de wê li herêmê wê bo serdestîya xwe wê, hewldana fahmkirina herêmê wê bi nîrxên wê re wê bide nîşandin. Çîçero bi aqiliya xwe û şêwayê xitebate xwe ya bi roteriki a ku wê zêde wê derkeve li pêş bi navê wî re wê, ji wî were bahskirin. Di wê temenê de wê, herêkirina wê ya mitrayiyî ji hinek aliyan ve wê di wê temenê de wê bi wê ve wê girêdayî bê. Lê ew jî wê zêde ji wî re wê nebê temen ku ew hebûna xwe li herêmê wê bide domandin.

Çanda civakî li herêmê a ku ew pêşdikeve wê hin bi hin wê kifşkariyên wê zêdetirî ji ya baweriyê wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Di wê temenê de wê herêm bi herêm wê di wê temenê de wê serî rakirinên li hemberî wê ji herêmên mesopotamiya weke ku mirov li palmyra û hwd dibîne û hwd ku wê bi berxwedana xwe wê bina malê dîrokê wê di wê temenê de wê, bibin.

Di wê demê de wê, çanda bajaritîyê ku wê çendî wê pêşkeve jî lê wê ne weke ya demên berî wê demê weke ya bajarwelatên pêşî bê. Wê di wê temenê de wê bi çandek civakî wê pêşkeve. Wê, di dewama wê de wê, bi têgînek civakî wê destûr wê werina pêşxistin. Di wê temenê de wê aqil wê pêşkeve. Aqil wê hinekê jî wê di wê temenê de wê, li ser temenê ji hev cihêkirina ya baş û nebaş wê bi wê re wê weke ku em di nava sofistan û hwd de dibînin wê bi wê rengê wê bi têgînek xwezayî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Ev çanda civakî a demê wê, di wê temenê de wê dema ku wê destûr wê bi nivîski wê bibin wê demê wê têgihên weke kevneşopî û ne nivîskî wê êdî wê hin bi hin wê li şûn wê bimênin. Di dewama wê de wê, bi wê re wê, desthilatîyên wan destûrên ku ew bi destê mirovan dihên pêşxistin wê bibin. Mirov jî wê bi aqilê xwe wê wan lêbipirsê ku ew çendî li gorî rastîya mirov in û ankû ne li gorî rastîya mirov in. Wê bi wê re wê li wan wê bihizirê.

Pêvajoyên dîroka serdema kevnera

Dema ku mirov wê bahsa demên kevnera wê bikê wê di wê temenê de wê heta ku wê were demê û wê pêvajoyê wê di kijan dem û pêvajoyan wê derbas bikê wê weke aliyna ku em di çerçoveya mejuya wê û şûnpêya

wê de wan li wê bihizirin bin. Di awayekê de wê, dîroka mirovbûnê û ankû çawa heta wê demê bi aqîlbûn wê bibê wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê.

Î ro hê jî mirov wê bi dîrokî û lêkolînên xwe yên li dîroka demênkevnera a civakî, hizrî, aborî, şariştanî û hwd re wê bixwezê ku wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Dem ku em dîroka demên serdema kevnera wê hildina li dest wê hinekê bi şûn ve herin û wê werina ser ziman. Wê dema ku mirov wê hinekê bi şûn ve herê jî wê dîroka ku wê were ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê, karibê were hanîn li ser ziman. Demên berî wê bêgûman wê bi pêvajoyên şariştaniyên wê re wê zêde wê kevn herê. Di wê temenê de wê, ev wê, pêvajoyên bi hezar salan wê di temenekê de wê li ser awayekê wê bê dîtîna ku wê mirov wê karibê wê hilde li dest û wê werênê ser ziman.

Di pêvajoya pêşî a demên neolitikê bê ku mirov wê bi dîroka wê ya pêşketinê re wê werênê ser ziman bê. Wê di wê çerçoveyê de wê dîroka wê heta wê demê wê çawa wê di awayekê de wê bibê wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Tabî wê dema ku mirov wê hilde li dest wê di serî de wê demên berî dîrokê wê di wê temenê de wê, demên pêşî ên weke bi pêşketina dîroka mirov re wê, demên dirêj ên peleolitikê re wê, çerçoveya wê demê û reng û awa standina wê re wê karibê wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê, di demên pêşî ên peleolitikê de wê, hin bi hin wê mirov wê pêşkevê û wê di nava jîyanê de wê bi wê re wê hevnasînê wê bikê. Wê bi ber mirovbûnê ve wê gavê biavêjê. Di demên navîn ên peleolitikê de wê bi ber mirovbûnê û kombûnê ve wê herê û wê di wê temenê de wê mirov wê bi dest bikarhanîna tiştan wê bikê û wê hin bi hin wê teknikên xwe yên destî û hwd wê pêşbixê û wê di wê de wê pêşketinan bi xwe re wê bijî. Di wê temenê de wê mirov wê, di awayekê de wê, êdî wê hin bi hin wê, di nava jîyane xwe de wê bidest bi cih bûnê wê bikê. Di demên dawî ên peleolitikê de wê mirov wê jîyane xwe ya komî wê pêşbixê û wê bi wê re wê nifşan wê derbas bikê. Wê di wê demê de wê êdî wê bi ber kombûnê ve wê herê. Wê bi dest fêrbûna bikarhanîna tiştan di dest de wê bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê di rengekê de wê werênê ser ziman ku wê, destpêka mirovê hemdem wê weke bi homo sapiens û ankû neandertal û hwd re wê bikê.

Di wê demê de wê ev pêvajo wê hem bi fîzîkî û hem jî wê bi zêhnî û hişmendî wê di meji de wê weke pêvajoyên pêşketinê bin. Mirov wê bi wan deman re wê bi xwe re wê di rengekê de wê, pêşketina xwe wê êdî wê bi wan re wê bijî. Ev dem wê hin bi hin wê dema ku wê dem wê werina demên nêzî demên mezelotikê û hwd re wê êdî wê ew jîyane komî wê bi dest rêgezûna wê bibê. Di wê temenê de wê weke gavek pêştir wê ji ya komê wê derbasbikê û wê hin bi hin wê, li ser têgînek civakî û ankû di rengê wê de wê, di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ji xwe wê di dewama wê de wê pêvajoyên bi neolitikê re ku wê werin wê di wê temenê de wê di rengekê de wê êdî wê, weke civake seretayî ku wê reng û şamale wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Ev wê, di serî de wê, weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Dema neolitikê wê di wê temenê de wê, hin bi hin wê mirov wê bi dest hizirkirinê wê bikê. Wê bi aqil bidest dîtinê wê bikê. Di wê temenê de wê bi dest pêşxistina rêgezan di jîyane xwe de wê bikê. Bi wan re wê bidest jîyanê wê bikê. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê demên neolitikî wê di awayekê xwezayî de wê, mirov wê bi wê re wê bidest hizirkirina li hewirdora xwe wê bikê. Nîşanakên ku wê li bakûr û başûrê kurdistanê wê weke li şikefta hasûna wê werina dîtin wê di wê temenê de wê bidina dîyarkirin wê di wê dema neolitikê û demên wê yên dawî de wê mirov wê bidest çandiniyê wê bikê.

Di wê temenê de wê, ev pêvajo wê bi xwe re wê êdî wê bi ber pêvajoyên şariştaniyê ve wê kengî wê herin? Kengî ku wê gûndbûn wê pêşkeve û wê bi wê re wê çanda wê pêşkeve û wê, di nava jîyane wê de wê, êdî wê mirov wê bidest hizirkirinê, tefkirkirina bi aqil, bawerkirinê û hwd wê bikê re wê êdî ew wê bibê. Ev pêvajo wê weke pêvajoyên şariştaniyê û destpêka wê bi xwe re wê werênin û ev wê li deverên dûnyê wê bi rengekê cihê û cihê wê xwe bidina dîyarkirin. Li herêmên weke yên asya dûr wê bi hindistan û çînê û hwd re wê, di wê çerçoveyê de wê, ev pêvajo wê hin bi hin wê di awayekê de wê bibin. Li herêmên mesopotamiya wê, ev wê di rengekê de wê, piştî demên neolitikê wê nîşanakên wê hebin ku wê li dora 12 û ankû 10 hezar salê wê ev pêvajo wê bi destpêka wê re wê xwe bide dîyarkirin. Li rojhilatê kurdistana roja me nîşanakên ku ew dihên dîtin û li deverên weke ayndarê û girê mirazan û hwd ku wê werina dîtin wê, weke çavkaniyana ku wê bidina nîşandin ku

ev dem wê bi zêdeyî wê kevn wê herê. Li deverên li dora afrînê ên weke ayndarê wê, deverên weke bawergeh wê werina kirin û bi dîrokkirin ku wê li dora 12 salê berê zayinê. Di wê temenê de wê ev dem wê bide nîşandin ku wê demên şariştaniyê wê ji yên ku ew dihên tefkirkirin wê karibin kevntir herin.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, lki mesopotamya wê pêvajoyên şariştaniyê wê di demên sumeran de wê destpêbikin. Piştî wê di wê xate şariştanî a mesopotamîkî de wê, pêvajoyên şariştanî wê bi demên şariştaniyên weke demên gûtî, qasît, lolo, aqad, babil, asûr, û hwd de wê xwe bide dîyarkirin û wê bide domandin. Di dewama wê de wê li rex wê li misra kevn wê pêvajoya şariştaniyê wê pêşkeve û li herêmên anatolia wê weke dema şariştaniyê a hittitan wê were dîtin ku wê pêşkevin.

Ev dem wê bi xwe re wê weke demên ku wê, demdirêj bin û wê pêvajoyên şariştaniyê wê li gorî xoslêtên herêmên ku ew li wan pêşdikevin wê xwe bidina dîyarkirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, ev demên şariştaniyê wê di rengekê de wê, xatek pêşketinê a bi civakî jî wê bi xwe re wê bidina dîyarkirin. Di demên sumerîyan de demên şariştanî ên weke ya Ur, uruk, kiş, lagaş û hwd re wê bi gelek dever û bajarwelatên demê re wê xwe bide domandin. Her yekê wê weke rêveberfîna bi xanadanî bin û ankû bi wê awayna din bin. Wê di wê temenê de wê pêşkevin. Piştî wan wê di dewama wê de wê, dikarê li ser xate mesopotamîkî bahsa hûrî û mîtannî û heta med bikê. Ev jî wê demna şariştani ku wê, di wê xatê de wê bi hemdemiya wê re wê pêşkevin û wê rengê pêşketina xwe li wê bidina dîyarkirin.

Di dewama wê de weki din demên şariştanî wê li herêmên mesopotamya û anatolia weke lidya, mediya, likya, karia, urartu, û hwd wê pêşkevin. Wê weke van deman wê gelek demên ku em dikarin bi şariştanî ji wan bahskin û werênina ser ziman wê bibin. Di dewama wê de wê, di demên sumerîyan de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê nivîsandin wê were kifşkirin û mirov wê bi wê re wê bidest qaydkirina hizrên xwe bi wê bikê. Di dewama wê de wê ev wê êdî wê di dewama wê de wê, pêvajoyek din wê bi aqilî wê bi xwe re wê werênê. Wê rêgez, destûr û zagonên ku wê werina nivîsandin wê di wê temenê de wê, li ser wê xate şariştanî a ku ew pêşdikeve wê were dîtin ku wê bibê.

Pêşveçûnên bi hizirî wê di wê temenê de wê, bi xwe re wê pêşketinên nû wê werênê. Di wê temenê de wê, mirov wê, di wê rengê de wê bidest

xwandinê wê bikê. Wê bigihêjê zanînê. Wê di dewama wê de wê bidest bikarhanîna aqilê xwe wê bikê û wê bi encamên aqilê xwe wê bidest jîyanê wê bikê. Li sumer nivîsên bizmarî li misra kevn **papirus** û ankû hiyeroglifên ku ew wê pêşkevin wê bi demê re wê bingihê têgihên weke bi mitolojiyî û hwd wê pêşkevin jî wê biafirênê û wê werênê li holê.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, bi demê re wê, têgihên şariştanî wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibê. Piştî kifşkirinê bi nivîsê û hwd wê mirov wê êdî wê azmûnên xwe wê bidest nivîsandina wan bikê û ev wê ji demê li demê wê bi xwe re wê bûhûrandina wan fahmkirin û azmûnan wê bikê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare nivîsandinê wê di wê temenê de wê, bo mirov wê weke xêvek bingihînî a jîyanî jî wê biafirênê. Di wê temenê de wê êdî wê mirov wê ji kirinê xwe û gotinê xwe yê ku ew berê gotina wê encaman wê derxê û wê bi wan re wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, li ser wê re wê nivîsandin wê bi xwe re wê, hizir û aqil wê weke mijarek sereka a bingihîni bo mirov û jîyane mirov wê weke ku wê biafirênê.

Di wê temenê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li herêmê wê bi wê re wê, çand wê pêşkeve. Kevneşopî wê biafirin. Mirov wê bi wan re wê bijî. Ev wê weke têgînna ku wê mirov wê weke 'rast' bibînê û ankû wê weke bi wan li gorî xwe wê ya rast û nerast wê ji hev cihê bikê. Kevneşopî wê weke rêgezna ne nivîskî wê di wê temenê de wê bibin.

Di demên li dora 1200 wê were dîtin ku wê demek nû wê li herêmê wê pêşkeve. Wê di wê demê de wê, li herêman wê pêşketina şariştanan û êdî şerê hegomonik ên wan ê li hemberî hev wê bibê. Di demên berî wê de wê, hemû pêvajoyên şariştanî wê, di rengekê de wê şerê hem parastinê û hem jî yê serdestîyê û ankû bindestkirinê wê di xwe de wê bihawênin. Di demên dawî ên serdema kevnara de wê di wê temenê de wê, li herêman anatolia wê şerên mediyayîyan, derketina li holê a koloniyên, û hwd wê weke wan gelek rewşên ku wê bibin û wê derkevina li wê bibin. Piştî şerên med dawî li wan hatina wan re wê weke ku em ji navaroka têgihên Ksenophon û herodot dixwênê wê 'yekitiya delos'ê re wê, bajarwelatên herêmê wê bi çêkirina tifaqa wan re wê, xwe li herêmê wê bikê yek. Di wê temenê de wê, bi wê re wê, di nava xwe de wê li ser wê temenê wê êdî wê weke ku wê were dîtin wê, pêvajoyên pêşketinê wê dervî wê bijê. Dervî wê, levkirina û ankû aşîtiya nava med û lîdya ku wê piştî şerê ber çemê sor wê bibê wê ew jî wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bandûra wê li herêmê wê bibê, çendî ku wê zêde dirêj ne domê jî.

Piştî muharabeyên **platea û mykale** wê, hêzên medî wê, xwe ji herêmê wê vekişênin û wê di wê temenê de wê, cihê ji tifaqe delos re wê bihêlin. Hêzên bahrê ên demê wê hebûna xwe wê, kê m li herêmê wê bihêlin. Herêmên rojavayê kurdistanê roja me ku wê bigihijina bahre sipî wê di wê temenê de wê weke deriyê wê biafirênê. Di awayekê din de jî wê li ser wê re heta iskenderiya wê di wê qadê de wê, keştîyên med wê bigerihin û wê xwediyê serwerîyekê bin.

Lê di wan herdû muharebeyên şer ên ku me navê wan di paragrafa li ser bê de hanî ser ziman ku wê hêzên medî wê derbayê wê bixwûn wê êdî wê nexwezî ku ew li herêmê zêdetirî hêzên xwe bihêlin wê bi şûn ve wê xwe vekişênin. Di wan herdû muharebeyan de wê, piştî wê, di awayekê de wê, hewldana levkirinê wê derkeve li pêş. Yekitiya delos wê, di wê temenê de ku wê were çêkirin wê hinekê jî wê bi wê armancê bê û wê di wê demê de hêzên medî wê, piştî wê ku ew xwe bi şûnve dikişênin û aştîyê bi lidyayîyan çêdikin wê êdî wê demek nû wê weke dest pêbikê. Ev dem wê heta dema rûxîna med ji aliyê kiros ve wê bidomê. Piştî wê, di şopa harpagos de ku wê bi aqilê wî tevbigerihê kiros wê, seferê li anatolia wê bikê. Di wê temenê de wê ev wê, êdî wê bi temenî wê demek şer a nû wê di demên kevnera de wê bi xwe re wê li herêmê wê werênê. Lê zêde wê bandûra sefera kiros wê nebê. Tenê wê hinekê wê zirarê wê bide litya û keyê wê yê wê demê key karun ku ew li şûna key aliyet hatibû ser taxt. Ew di wê demê de wê bixwezê ku ew alikariyê ji misra kevn bistênê ku ew karibê xwe ji hêrîşên kiros biparêzê. Di yekitiya delos de wê navê athane û sparta wê derkeve li pêş û di wê demê de wê sparta wê weke navendek şer wê bixwezê ku ew athane jî binbixê û ew tenê weke hêza serwer bibê. Bi wê minasebetê heta ku wê serfermanderê hêzên spartî ê demê **Pausanias** wê, bi serfarmandarên hêzên demê ên med û ankû piştî wê derketina li holê ên axamanişî re wê têkiliyê dênê û wê bixwezê ku ew levkirinê çêbikin. Ew hizra w ew bê ku ew bi levkirinekê pêşîya sefer û hêrîşên kiros û axamanişîyan li herêmê bide girtin. Ev rewşa têkilidanîna pausanias wê, di nava hêzên yekitiya delos de jî wê bêtifaqiyê wê biafirênê. Li ser wê ji aliyê navenda athane û serfarmandar aristides ve wê bi şûn were kişandin û li şûnê wê bixwezê ku ew Dorkis were bi erkkirin. Ev pêvajoyê wê piştî wê, heta demên şerê peleponezê jî wê di rengekê de wê bibê.

Lê wê rewşa dorkis wê newê herêkirin û wê di nava bajarwelatên herêmê de wê, bê mijare nexweşîyan. Di wê nûqtayê de wê navê iyonya wê derkeve li pêş. Wê bi bandûra wê di aslê xwe de wê athane wê

derkeve li pêş. Sparta wê rewşê wê weke kêmbûna xwe û heta têkçûna xwe dibînê bi şûn ve kişandina Pausanias re. Di wê demê de wê, serfarmandarê ion Plutarkhus wê, hêzên xwe wê li dora aristides û kimon wê bide hev û wê bi wê re wê, ne tenê wê rewşa wan wê xort bikê wê her wusa wê rewşa athane wê li hemberî ya sparta jî wê weke ku wê xorttir bikê.

Sparta ku wê di wê de wê weke hêzek sereka û xort bê di yekitiya peleponoz de wê, bi tifaqe athane re wê xwediyê cihêbûnên nava wan bin. Yekitiya peleponoz wê dîsa wê xwe bi hêz bikê. Piştî wê, li tifaqa athane de ku wê athane wê rola sereka wê hilde li dest wê sparta xwe wê ji wê vekişênê. Ev rewş wê, temenê tifaqên ên weke 'attik delos' û hwd wê di rengekê de wê biafirênê. Ev wê weke tifaqek ku wê li anatolia wê li hemberî hêzên kiros wê, bajarwelatên anatoliyayî wê, di nava xwe de wê çêbikin ku ew bi wê anatolia ji hêrîşên hêzên kiros biparêzên. Athane wê di wê de wê weke hêzek sereka wê derkeve li pêş û wê bixwezê li hemberî sparta hêza xwe xort bikê. Bo wê yekê wê bi argos û teselya ku ew dikeve tifaqê wê êdî weke dawîya wê tifaqtiya wê jî wê bi xwe re wê werênê. Ev wê nakokiyên nava sparta û athane wê di awayekê de wê zêdetirî wê xorttir wê bikê û wê derxê li pêş.

Di wê civîna ku wê li girave delosê wê bibê de wê, yekitiya ku wê di nava athane û iyonî de wê bibê wê di wê temenê de ku wê, Tukididîs ku wê bahsa wê bikê wê, bi têngîna di bin hukumraniya kiros de wê rûxandinên ku ew bûna ew tola wan hilde wê bi wê rengê wê pênasebikê. Di wê demê de wê, civînê de wê heta ku wê weke ku wê piştî wê aristides wê werênê ser ziman pêşnûmeyek destûrî jî wê werênê hanîn li holê.

Wê dema ku em bahsa destûrê li athane bikin wê di cih de wê têngîna destûrên solon wê werina ber bîra mirov. Ev destûr wê weke destûrna xwenûkar jî wê werina pênasekirin. Di awayekê de wê, destûrên solon wê di wê demê de wê di aslê xwe de wê têngînek nû wê bi xwe re wê biafirênin. Destûrên solon wê, piştî ya drakon ku wê were û wê bina sedema gelek pîrsgirêkên civakî ku ew weke xwenûkirinekê û rewşê baştir bikê wê werina nivîsandin. Piştî wan destûran wê di wê temenê de wê lêgerîna li rewşên baştirkirinê wê weke ku wê di civîna delos de wê were dîtin ku wê derxistina li pêşnûmeyên destûrî û hwd wê hinekê jî wê weke têngînek ku wê di wê mantiqê de wê baştirkirinê wê bi xwe re wê werênê wê bi armancê wê li wê were lê hizirkirin.

Lê di wê demê de wê, dema ku wê bahsa wê levkirina delos wê were kirin wê di wê demê de wê, weke ku wê ji têgihên Tukididis wê were fahmkirin wê bo bereya wê berfirehkirinê û bi tevlîkirinê wê zor jî wê di awayekê de wê bê gotin ku wê were bikarhanîn.

Di awayekê de ev yekiti wê, piştî wê ku wê li ser wê were ser ziman wê, bandûra athane wê zêdetirî wê bikê û wê bi wê re wê, weke hêzek kifşkar wê êdî ew wê derxê li pêş. Lê di awayekê din de jî wê bajar welatên ku ew tevli wê yekitiyê dibin wê bahsa bi wîna xwe tevlîbûnê jî wê were kirin. Wê bo ku ew rewşa wê ya zor bikarhanînê wê were ser ziman wê mînaqek bi wê rengê jî wê were dîtin ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman. Hêzên bahrê artemision ku wê piştî muharebeyek bi hêzên axamanişî re wê, piştî wê, di sefereka ku wê kimon wê serfarmandariya wê bikê wê li karystos ku wê hêrkirin wê bibê wê, piştî wê bi salekê wê ew jî wê bi zorê wê tevli wê yekitiyê wê bibê. Yekitiya delos wê weke yekitiyek ku wê dervê wê derfet nebê wê bê ragihandin û wê bi wê re wê, armanca wê di serî de wê ew bê ku ew hemû bajarwelatên herêmê di bin wê yekitiya xwe de bide li hev. **Kimon** wê, weke karystos wê, girave iskirî jî wê, dagirbikê û wê tevli wê yekitiyê wê bikê. Wê bi heman rengê wê karibê bahsa giravên weke lokris û fokida jî bin. Di heman demê û awayê de wê, di dema şerê peleponezê ê pêşî de wê, rewşa hêrişê li Boeotia jî wê bi armanca tevli wê yekitiyê kirinê bê.

Weki din wê biqasî ku wê were dîtin wê zoriya bi armanca tevli wê yekitiyê kirinê wê bi xwe re wê nexweşîyan jî wê werênê. Rewşa raparînên gravên weke naksha û thasosê dikarê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Weki din wê nexweşîya nava mîlet û susamê' li ser priene wê di wê demê de wê, encama wê xwe bi nexweşîya sûsamî wê bixwezin ku ew ji yekitiyê cihê bibin.

Di wê demê de wê rewşa yekitiya peleponez jî wê piştî bi ji wê cihêbûna magara êdî wê weke ku wê bikeve zorê. Di wê demê de wê were dîtin ku wê perikles wê derkeve li pêş û ew mijare wekhevîyê di dahat û daçûnên bi aborî ku ew wan bînen ser ziman ku ew çawa bûna wê li ser wê bisekinê. Ew di wê demê de wê, biqasî ku wê were dîtin wê li ser serifendinên ku wê di nava yekitiyê de wê bînen kirin wê di nava perikles û plutarkhus de wê, ew bibê. Li gorî plitarkhus wê, athaneyî wê, serifendinên mazin wê li projeyên wê xarc bikin û wê bi wê yekê wê dest dênina ser wan.

Li gorî ku wê were ser ziman wê yekitiya delos wê muharebeya pêşî wê bi hêzên kiros re wê, bi dorpêça ionê ku wê li dora çemê struma wê bijî.

Ev li gorî ku wê dîrokzan wê werênina ser ziman wê bi zankirinê wê li dora 477'an wê bibê. Li gorî ku wê were ser ziman wê ev dorpêça hêzên medî wê ji çile heta heyvên havînê wê bidomê. Ev herêma ku wê bikeve nava sînore hereklia de wê, di wê demê de wê, hêzên yekitiya delos wê bixwezin ku ew li wê serwer bibin. Lê ew wê, çendî ku wê zêde agahi jî wê di derbarê de wê zêde nebin jî lê wê bê gotin ku wê, ew wê nebê. Piştî wê hêzên kimon wê li ion'ê wê bi yên kiros re wê bikevina çengê û wê, di wê rewşê de wê biqasî ku wê were gotin wê hêzên kiros wê mecbûr bimênin ku ew li navenda bajêr bidina vekişandin. Di wê demê de wê serfermandrê hêzên kiros boges bê û wê hemû sefer di serfermandariya Serhas de bê. Li gorî hinek dîrokanne serhas wê, serfarmanderekê dema berê a serokê hêzên med bê. Weke kesekê zêde hişk û bi xişm wê were pênasekirin.

Li gorî ku wê heredot wê ragihênê wê, **boges** wê, dema ku ew fahmdikê ku wê têk herê wê serweta xwe birijênê li çemê struma û ahlên male hemûya wê di şûr de wê derbas bikê. Li gorî heredot wê, bajar wê bikeve destê athaneyiyan de û wê hemû niştecihên bajêr wê weke kole bèn birin li athane.

Biqasî ku wê were ser ziman wê di wê demê de wê kimon wê weke serfarmanderek mazin wê derkeve li pêş ku ew hêzên kiros ku ew dixwezê ku herêmê derxê. Di wê demê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê hêzên bahrê û yên bejeyiyê wê, ên medî ku wê hebin wê piştî wê bi destê harpagos ku wê bikevina destê kiros de wê, bikarbênê û wê di wê demê de wê bibê xwediyê hêzek mazin.

Piştî rewşa bogas wê biqasî ku wê were ser ziman wê hêzên kiros wê seferek mazin wê bixwezê li herêmên anatolia bide destpêkirin. Lê wê kimon wê agahiya wê bigirê û wê piştî wê, were Faselisê. Li wir wê di destpêkê de wê rastî berxwedanê wê wereê. Lê piştî wê, ew rêveberîya bajêr qanih dikê ku ew tevli yekitiya delos bibin. Ev herêm wê weke herêmek stretejîkî ku ew ji wir pêşîya hêzên kiros bigirê wê, li wê binerê û wê, kimon wê biqasî ku mirov di derbarê demê û ragihandinên wê de dixwezênê wê encamên giring jî wê bidest bixê.

Di vê nûqtayê de wê biqasî ku wê were ser ziman û wê were ragihandin ji aliyê Tukididîs ve wê ji faselisê wê hêzên kimon wê, piştî wê li Eurymedon'ê wê tevgerbikê û wê bi ber wê ve herê. Li wir filoya hêzên kiros ku wê sekinîya wê hêrişî wan bikê. Her çendî ku wê kimon wê encamekê weke ku ew dixwezê wê bidest nexê jî lê wê bê gotin ku wê hêzên wî di wê nûqtayê de wê karibin xwe bigihênênina qade bejê. Li

gorî ku wê were ser ziman wê, piştî wê seferê wê di nava serhas de ku wê ne bi demekê zêde piştê wê li şûna kiros wê rûnihê re wê, levkirina aşîtyê wê çêbikin. Di encama wê levkirin û peymanê aşîtyê de wê hêzên serhas wê xwe ji hêrîşan wê dûr bigirin û wê di demê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê, weke pêvajoyek nû wê piştî wê destpê bikê. Lê di wê demê de wê, hêzên serhas wê xwe bi paravên misrê ve wê bikê ku ew bide kişandin. Di wê demê de wê, li hemberî wî ku wê berî wê, inaros ku wê xanadana wî bi medîyan re wê di nava têkiliyek baş de bê wê, li hemberî hêzên serhas wê bisekinê û wê wan ji herêmê derxê. Li ser wê, hêzên serhas ku wê zêde mecela wan nebê bikevina şerekê din de ku wê hêzên winda bikin û wê, rewşa xwe xirabiikin wê ber vê yekê wê hêzên bi şûn ve wê bide vekişin ji wê herêmê. Li gorî hinek şiroveya inaros wê, bixwezê bi yekitiya delos re bikeve têkiliyê û ew tevbigerihe. Heta ku wê bê gotin ew dixwezê tevli wê bibê. Lê şert û mercên herêmê ku mirov li wê binerê wê, ev wê weke rewşek ku mirov wê nikarê wê diwê rengê de wê herê bikê û wê werênê ser ziman bê. Ev wê tenê wê weke hinek gotinna ku ew nikaribin werina piştrastkirin wê bimênin.

Di wê demê de wê, biqasî ku wê were gotin wê inaros wê bi serê xwe wê bixwezê wê tevbigerihe û heta ku wê filoyên yekitiya delos jî wê werina paravên misrê û ew wê zirarê nedina hev. Ji wê yekê wê keyê a axamiñîşî Aertaserhasê yekem wê pîr zêde wê aciz bibê û wê, civînekê wê bikê û wê bixwezê ku ew di bin serfarmandariya **achaemenes** de ew hêzekê bişênê bi ser inaros. De û herêmên misrê bi tememî bikê bin sehêta xwe de. Li gorî ku wê were ser ziman wê achaemenes wê piştî wê biryara key û pê de wê seferê bikê û wê bi hêzên inaros ku ew baş çihê xwe girtin û sehêta wan li herêmê zêde bûya wê, were hemberî hev. Hinek dîrokzan xwe di şêpêrina têgihên herodot û wê bêjin ku wê inaros û achaemenes wê werina hemberî hev û wê, inaros wê achaemenes bi kujê. Lê xabatên herodot wê demê nakina nava xwe. Ber vê yekê ev nûqte wê weke nûqteyek zêde ne zelal wê bimênê.

Li gorî ragihandinên Tukididis wê, piştî wê hêzên inaros wê, xwe bikişênina memfis û prosopitis û mendesiumê. Hêzên achaemenes wê li wan herêman wê bi yên wî re wê bikeve cengê lê wê, biqasî ku wê zêde bi nezelaî wê were ser ziman jî wê, bahsa encamê ku wê bê bidest xistin wê newê kirin. Di wê demê de wê hêzên yekitiya delos wê li qibrisê, kiton, selemis û hwd w bicih bibin û wê, hêzên axamiñîşî wê li ser wê yekê wê farqibikin ku ew wê weke deverên stretejikî na û wê, û li hemberî wan nekevina nava ti tevgerê. Piştî wê, ya ku wê li pêşîya hêzên

axamanişî wê bimênê wê, çûyina li peyman a şîtiyê ku ew şerê inaros û yekitiya delos ê û hwd wan herê bikê.

Di aslê xwe de wê hinek dîrokzan wê bahsa muharebeya kimon a li eurymedon ê wê bikin wê piştî wê li herêmê wê hêzên yekitiya delos wê fahmbikin ku wê bi şer wê êdî wê nikaribin ew bi şer zêde pêde herin. Ber vê yekê wê, di wê demê de wê ji peyman a şîtiyê re wê bêjin û wê di wê temenê de wê peymanek a şîtiyê ku wê dawîyê li kiryarên leşerî ji herêmên girêkê, anatolia û heta misre kevn wê werênê wê bê kirin û di wê temenê de wê, bi wê re wê demek nû wê, dest pê bikê. Li gorî ku wê were zanîn ev peyman a şîtiyê wê heta destpêka dema helenê ku wê philipê bavê iskender wê were ser taxt wê bidomê. Di wê demê de wê, ew wê, di wê demê de wê weke ku wê were fahmkirin wê ew êdî wê yekitîyek nû ku wê hemû bajarwelatên herêmê wê bikê bin sehêta xwe wê çêbikê û wê li herêmê wê bibê hêzek. Di wê demê de wê, biqasî ku wê, were ser ziman wê, di wê demê de wê, rêxistinîya leşkerî ku wê philip wê bikê wê, xort bê. Lê wê weke ku wê were ser ziman wê aqiliyê wê bidina nîşandin wê zêde nekevina nava pevçûnan ku ew hêzên bi zaiyatê wînd a bikin. Ev wê, di wê demê de wê, piştî wê re wê, êdî wê, heta dema iskender û şerên iskender ku wê li herêmê wê êdî wê pêşkevin re wê xwe bide domandin. Ev wê, di wê demê de wê, ji aliyê axamanişan ve wê taqabûlî dema Darius wê bikê ku ew wê di wê demê de wê were ser taxt. Di wê navbera ji dema ku wê peyman a şîtiyê wê were çêkirin û heta demên iskender û derketina wî, wê weke navberê ku wê zêde ne zelalî wê di wê temenê de wê di wê de wê hebin. Agahiyên li ser rewşên leşkerî û hwd ku wê di wê demê de wê werina ser ziman wê zêde ne dina dîyarkirin ku wê rewş wê piştî wê çawa wê bibê û wê di rengekê çawa de wê xwe bide dîyarkirin. Lê bi intiba û rewşên weke yê fahmkirinên me, ew dihê dîtî ku wê di wê demê de wê zêde tevgerên leşkerî wê nebin, ji bili tevgerên komên ku ew ji derve dihên herêmê en talanê û ku wê weke komên 'hov' wê werina pênasekirin û pê de. Ev wê weke komna ku wê cih bi cih wê şer derxin û wê bikin bin.

Ji xwe bandûra şerên peleponezê û hwd wê li herêmê wê hem ser spartayîyan û hem jî wê li ser athaneyîyan wê bibê. Lê bi intibayek xort wê weke ku wê ji ragihandinên **Thucydides** û ankû Tukididis fahmdikê ku wê sparta wê heta dema iskender wê di wê demê de wê bi hêz derkeve ji wê pêvajoyê.

Di aslê xwe de wê, di demên piştre wê, weke demek ku wê, temenê ku wê tifaqê delos wê çêkiri wê, di wê temenê de wê dema helenik wê li ser

wê re wê pêşkeve. Di wê demê de wê dema ku wê dem wê were dema bavê iskender ew di wê demê de wê, bi seferên xwe yên li herêmê re wê dîrokzan wê ji hê wê bahs bikin. Ew di wê demê de wê, armanca xwe wê di wê demê de wê bi du gotinan wê werênê ser ziman. Yek ew yekitiyekê giştî çêbikê û ya din jî ew imparatoriya pers têkbibê. Di wê demê de wê, dariusê sêyem ku wê were ser taxt wê, di awayekê de wê li herêmê wê hêzên philp wê derkevina li pêş wê, gelek deveran wê bikina ber sehêta xwe. Wê dema ku ew wê seferê li başûr bikê wê iskender jî wê bi pêşengîya serfarmandarên jêhatî wê, li bakûr wê, seferna wê bikê. Di wê demê de ew wê, di demê de wê hemû bajarwelat û civakên herêmê ên anatolia wê bikê bin kontrola xwe.

Philip ew hê li ser taxta wê, yekitiya ku ew wê çêbikê ku wê pêşî weke 'yekitiya helen' wê wer bi navkirin û piştî wê hinek dîrokzan wê weke 'tifaqe korint'ê wê binavbikin wê biafirênê. Philip wê herêmên weke Boeotia wê ji xwe re wê bikê armanc û wê serweriya xwe wê li wan wê çêbikê. Di wê demê de wê, iskender wê bi thebayiyan û athaneyiyan re wê meşkul bibê. Di wê demê de wê, iskender wê, li du deveran wê di wê demê de wê di destpêkê de wê, rastî berxwedanak mazin wê were. Yek wê li hemberî tehayoyan bê ku wê piştî athaneyî têkçûn wê ew jî wê, piştî wê, êdî wê bi tenê wê bimênin û wê, têkherin.

Geleki dîrokzan wê werênina ser ziman ku wê dema ku wê bahsa dema iskender wê bikin wê piştî ku wê bavê wî mir wê hemû dever û bajarwelatên ku bavê wî kirina bin sehêta xwe de wê, dest bi raperînan wê bikin. Wê ew wê weke firsendekê wê bikin ku ew xwe ji wê yekitiya korint'ê xwe xilasbikin. Ber ku wan ew weke ji xwe re baş ne dîtin. Di dewama wê de wê, piştî wê ku iskender hat ser taxt wê, pêşî wê kî wê doza maf û wêbikê wê ew pêşî wan ji holê wê rabikê. Piştî wê, di dewama wê de wê, êdî wê seferê li hemû deverên raperin kirina wê bikê. Di wê temenê de wê, deverek ku wê di wê de wê rastî berxwedanê wê were gordion bê. Di dewama wê de wê piştî wê, herêmên rojava ên rojava me û fenike mirov dikarê di wê temenê de bahsa wan bikê.

Di awayekê de wê, di wê demê de wê, biqasî ku wê were ser ziman wê, di sefera xwe de wê iskender wê, heta wê deverê wê were û wê, çemê pinaros wê d i wê demê de wê derbas bibê. Di wê demê de wê, derbas dibê wê, darius wê, hêzên xwe wê bikê tevgerê ku ew wî pêşwazî bikê û sefera wî bide sekinandin. Di wê nûqteyê de wê, were ser ziman ku wê li Issos'ê wê werina hemberî hev li dora 333'an û wê di wê demê de wê, iskender wê, bi stretejiya şer a ku wî çêkiri re wê, di wê demê de wê pêşî

wê li ser qada şer wê serwerîya xwe wê çêbikê û wê piştî wê, bi hêzên darius re wê were hemberî hev. Di wê demê de wê, di wê muharebeyê de wê bi qasî ku wê were ser ziman wê, darius wê têkherê û wê, iskender wê, sefera wê heta mediya û ankû navenda axamanis wê bide domandin.

Hinek dîrokzane wê di derbarê wê demê de wê bînina ser ziman ku wê berî wê, darius wê, agahiyê wê, ji iskender wê bişênê ku ew li peyman a şîtîyê girêdayî bimênê û ew were li aştîyê Lê dihê gotin û ser ziman ku iskender wê li wê ne hisênê û wê bixwezê ku ew weke xwediyê hemû asya mazin were pênasekirin wê, bixwezê û wê di wê demê de wê, xwestekên derius wê red bikê. Di wê demê de wê, ev dem wê di dema ku wê hêzên iskender wê hêrîşî tiros'ê wê bikin û li dora 332'an de û wê, rastî berxwedanak mazin wê werin de wê, were ser ziman.

Li gorî ku wê were ser ziman wê piştî wê li tirosê wê serkeve û wê, piştî wê ew wê wir ji parmanion re wê bihêlê û wê bi ber gaza ve wê herê û wê raperînên wan deveran wê bişikênê û wê piştî wê, berê xwe wê bide misrê. Li gorî wê dihê gotin ku wê li misrê wê, rastî zêde berxwedanakê wê nebê. Di wê demê de wê piştî wê, weke ku wê were ser ziman wê herê wir û wê li wir wê 'taca firawunan wê dênê ser serê xwe û wê derkeve hemberî xalkê'. Di wê demê de wê, ev wê bê sedema wî ku ew weke rastî berxwedanê newê. Lê berî wê demê wê, têkiliyên nava misra kevn û yekitiya delos de wê, piştî wê bê temenê wê ku ew weke di nava tifaqekê de bin û ew di encama wê de wê bi levkirinekê wê bikeve misrê de wê, were lê hizirkirin. Her çendî ku wê tifaqe delos wê di wê demê de wê, dest bi gûharênê û hêzên wê diafirênin wê ji hev wê weke herin û wê li şûna wê yekitiya helen wê iskender û bavê wî çêbikê û wê hemû hêzên wê yekitiyê wê bikin ku ew bikina nava wê de wê, bi wê re wê, ew tifaqiya bi misrê û ankû hêzên inaros re jî wê, di wê temenê de wê were parastin û wê, iskender wê bi şewirên ku ew dihilde wê aqiliyê wê bide nîşandin ku ew li gorî wê tevbigerihe. Di wê demê de wê ev wê ya ku wê bê temenê wê ku ew rastî berxwedanê newê.

Di şerê issos'ê de wê, piştî darius wê, têkçûnê wê bixwê wê piştî wê di muharebeya **gaugamala** de wê li dora hêwlere roja me a başûrê kurdistanê wê cardin wê werina hemberî hev. Hêzên herêmî wê di wê demê de wê zêde ti berxwedanê li bejê wê nedina nîşandin û wê, hemû wê, bi girseyên gel ve wê xwe bişipêrina rêza çiyayên zagrosan. Wê dema ku wê hêzên iskender wê di wê demê de wê bi ser wan de wê bi berdewamî wê bi xwezê wê herê û wê windahiyên mazin wê bide wê, iskender wê êdî wê mecbûr wê bimênê ku ew hêzên xwebi şûn ve

bikişênê. Piştî wê kurkeyekê kurd ê bi navê **melon** wê hemû mirgehên herêmê wê hêzên wan wê di bin destê xwe de wê bide hev û wê, hêzên iskender wê, gav bi gav wê, ji herêmên mesopotamya wê bide derxistin.

Di nava vegotin û dîrokên herêmên ku ew di nava gel de di derbarê wê demê û wî kurkeyê kurd de agahiyên ku ew dihên ser ziman wê di wan de wê bahsa bi tememî herêm ji hêzên iskender wê piştî wê were paqijkirin wê were kirin. Lê di derbarê wê de jî wê gelek agahjiyên kêm wê hebin.

Piştî wê nîşanakên ku ew dihên dîtin wê di wê demê de wê, werina dîtin ku wê, dema axamaniş wê bi tememî wê dewama wan wê dawî li wê were û wê demek nû wê di wê temenê de wê di bin keyîftiya melon de wê li herêmê wê dest pê bikê. Di wê demê de wê, di wê rengê de wê were ser ziman ku wê herêm wê çendî ku wê, were rûxandin jî lê wê dîsa wê, xwe li hev wê bide hev. Agahiyek din jî wê di wê rengê de wê di nava wan vegotinan de wê were ser ziman wê di wê temenê de bê ku wê hêzên iskender wê, bi deh hezaran ciwanan wê berhev bikin û wê weke kole bişênin athane û sparte.

Di demê de wê, akbatan û ankû hemedan wê hê weke navendek paytaxtî bê û wê li wê û dora wê iltişamak mazin wê hebê. Iskender çavê xwe berda wê, li gorî hinek dirokzanan wê xwe bigihênê wi rû wê herê qasta akbatanê a bi nav û deng li herêmê. Di wê demê de wê ji xwe wê li herêmê du dever wê, pîrr zêde wê bi nav û deng bin, qasra akbatanê, heskif û sûra amede roja me bê. Ev wê, ji pîramidên misra kevn û ankû akropolis'a athane wê zêdetirî wê xwediyê navendê bin di wê demê de. Bi teybetî wê, sûr wê, weke deverek zêde giring û wê her sê deriyên wê yên ku wê her yekê wê li aliyekê ew divebin wê weke bakûr, başûr, rojhilat û hwd wê, weke dagera serwerîya li giştîya herêmê jî wê were dîtin.

Biqasî ku em fahmdikin wê heta akbatanê wê hêzên iskender wê bixwezin ku ew herin. Lê wê zêde wê xwe li herêmê wê negirin û wê, ji xwe re wê ewle nebînin. Ber ku wê, di wê demê de hêzên kurd û axamanişî wê, li şûna wê di muharebeyekê de ew werina hemberî hev wê bi xwe vekişênina li zagrosan û ew dixwezin ku ew wan li pey xwe bikişênina wir û li wir wan derbeyê li wan bixin. Wê jî dikin biqasî ku wê were ser ziman. Hêzên iskender wê, herê bi ser zagrosan de. Lê wê ti encamê wê bidest nexin ji bili windahiyên ku ew cih bi cih wê bidin. Piştî wê, ji deverên weke ber zagrosan û akbatanê wê xwe negirin û wê vekişênin. Çendî ku wê di derbarê wê demê de wê zêde hinek agahi wê

ne zelal jî bin lê wê di wan de wê, bahsa jinûve berhevbûna hêzek herêmî û li hemberî hêzên iskender ketina şer û wan ji herêmê derxistina wê bahsa wan wê di wê temenê de wê were kirin. Herêmên asya ên weke çîyayên kurdistanî û mesepotamikî, ên weke yên afganistanê û pakistanê çîyayên hindekuş û hwd wê, bi heman rengê wê rastî hêrişan wê werin. Komên ku ew weke yên iskitiyan ku ew hêrişên hov dem bi dem dikin xwe sipartina deverên çîyayî û ew jî wê, di wê demê de wê, hêrişî hêzên iskender wê bikin. Sefera li asya a iskender wê, di wê temenê de wê biqasî ku wê were dîtin û ser ziman wê weke ku ew tefkir dikê û pêşdidît wê nebê û wê encamên cihê wê bi xwe re wê ji wî re wê werênê.

Li gorî hinek agahiyna wê dema ku wê iskender wê derbasî çîyayên hindekûs wê bibin wê bi keyeniya moros re wê muharebeya hidaspes wê bikê. Di wê de wê, were ser ziman ku ew moro bi hêzên wî re dişikênê.

Di wê navberê de wê, iskender wê bixwezê ku ew hindistanê seferê bikê. Ew di wê çerçoveyê de wê filoyekê ji 100 keşiyî wê keviya çemê hidaspes wê bikê. Di wê demê de wê, bo ku ew mesepotamya wê, di awayekê de ew di bin destê xwe de bigirê were ser ziman ku ew wê hêzekê wê bixwezê ji herêmê çêbikê. Di wê demê de wê biqasî ku wê were ser ziman wê, hinek hêzên wî ku wê di bin serfarmandarîya harpalos de bin wê biravin li athane. Di dewama wê de wê, werê, bixwezê ku ew rewşek navbeynî çêbikê. Li gorî hinek vegotinan wê, bi keça setrabê persî Artabazos a bi navê Barsinê re wê bi zewicê.

Weki din wê were gotin ku wê, ji ciwanên ku wê berhevkirina û birina mekedonya wê, li dora 30 hezarî ji wan wê di perwerdeya leşkerî de wê bîn derbskirin û wê, wan weke sûwarî wê bixwezê bişênê herêmê ku ew bi wan serdestîya xwe avabikê. Ev rewş wê, piştî wê were gotin ku wê bi hildana hinek zêdeganên herêmê li nava sûwarîyan re wê, bibê û ev wê, piştî wê nexweşiyê jî wê di nava hêzên iskender de wê bide çêkirin. Ev hêz wê biqasî ku wê ji wê were bahskirin wê li deverên weke baktriya, soxdiane û arakhosia ku wê werin wê, bi hildana li nava sûwarîyên keyeniyê bê sedeme nexweşîyan. Weki din piştî rûdana raparîna Gpis'ê wê bê gotin wê dervî sûwariyên keyeniyê wê hemû hêzên wê ji hev belev bibin. Piştî wê, bi hêzê ku ew ji ciwanên ku ew hatina berhevkirin ew wê bide sekinandin.

Iskender di wê demê de wê dema ku ew dihizirê ku ew seferekê li hindistanê bikê wê, di wê demê de wê, li mesepotamya wê, rastî raperînên mazin wê werê. Li luristanê wê, raperînên ku ew dibin wê, bi hêrişên mazin wê ku wê bikê wê bixwezê bi tafisênê. Di wê demê de

iskender wê dixwest ku ew bê pirsgirêk babilê û dora wê serwer bibê. Ya ku ew nebûbû ew bû. Di nava wê rewşê de ku wê hêzan bişênê weke çavdêrî li dora kendevea basrayê û di dewama wê de ku dikeve nava amedekariya seferê li kevîyên bahrê ên arabistanê bikê. Di wê demê de wê, di wê demê de wê, bê gotin ku wê piştî şeveke bi xoş û vexwartinê derbaskirinê wê bê gotin ku ew nexweş dikeve û ew dimirê. Lê di wê demê de jî wê ji babilê û heta luristanê, susa û gelek deverên din wê nexweşî û rewşên weke bi raperînî wê hebin. Mirina iskender wê, hê jî wê di wê rewşê de wê bi gûman bê. Ew bi xwe mir û ankû ew hat kuştin ew ne dîyar a. Lê ya dîyar wê ew bê ku ew li dora 32 saliya xwe wê bimirê. Lê hinek nîşanak wê karibin werina kifşkirin ku ew weke serboriya ku ew hatî serê jina wî Roksana û kûrê wî bi jahrkirinê ji aliyê Cassander ve ew, dibê ku heman aqûbet hatibê serê iskender jî. Cassander wê, di wê demê de wê hemû kesên bi têkiliya wî bi iskender re hena wê, jahrbikê. Piştî jina wî, keça setrabê persî Barsine û kûrê wê ku ew navê harekles lê hatiya kirin jî wê bi heman rengê wê ji aliyê wî ve wê were jahrkirin û kuştin. Piştî wê, dayika wî jî wî olimpias piştê wê bi heftsalan wê bê gotin ew wê were bi dervekirin.

Biqasî ku mirov wê kifşdikê wê di wê demê de wê bi zêdeyî wê hêzên iskender wê piştî wê, di demek kin de wê, li mesopotamya bi rêxistinkirina raperînên herêmên û çêkirina tifaqê nava wan ji aliyê key melon ve wê, bi tememî wê ji bin sehêta hêzên iskender wê were derxistin. Lê di wê demê de wê, li anatolia wê rewşên nû wê biafirin. Ew kêmbûn û gengêşîya nava hêzên iskender bo desthilatê û hwd wê, piştî wê, bê temenê valahiyekê û wê hin bi hin wê, bê temenê wê ku wê hêzek din wê li herêmê wê rûbide. Ew jî wê bi hatina hin bi hin hêzên romî û bi koloniyên ku wan berê avakirina û hwd re wê xwe bidina dîyarkirin.

Di wê nûqtayê de wê dema ku em di dewama wê de wê bahsa roma bikin wê, were dîtin ku wê serdestîya wan li bahra sipî wê bi têkçûna mekedonan û selefkiyan re wê, bibê. Ew gengêşîyên bo hêzê wê, di wê demê de wê, hêza mekedonan wê kêmbikê. Di wê demê de wê, nexweşîyên athaneyîyan jî wê, di wê nûqtayê de wê rol bileyizin. Ew di wê demê de wê, ne li dijî hatina roma a li herêmê bin. Di wê demê de ew wê, têkiliyê wê bi hev re wê dênin. Roma wê heta wê demê wê weke 'komarekê' ku ew ji aliyê patrici, aediliyi û quaestoriyan ve wê were rêvebirin. Quaestori wê, weke kesna bi karên cezakirin û darizandinê û hwd ve wê mijul bin. Aediliyî jî wê weke di rengê brokratên ku ew rêveberîyê ji binî ve ew rêve dibin bin. weki din patrici jî wê weke yên

asilzade ku wê werina şîrovekirin bin. Ew wê, hemû hêzê wê di destê xwe de wê biparêzên. Demên ku wê, komare roma wê, dawî li wê were û wê bi ber împaratoriyê ve wê herê û wê bi împaratoran ve wê were rêvebirin wê taqabûlî dema piştî mirina iskender û hin bi hin ji hev belevbûna împaratoriya ku wê avakiribû wê were.

Roma wê di wê demê de wê hin bi hin wê weke hêzekê wê derkeve li pêş. Piştî mirina iskender ku wê, weke di rewşek koloni de jî wê bimênê bo girêkê torantum'ê wê bişikênin û wê bidest bixin. Piştî wê, hin bi hin wê were dîtin ku wê alaqa ya xwe wê li herêmên anatolia wê bidina dîyarkirin.

Di dema romaya komarî de wê, di awayekê de wê weke bi têngîna pergalek ayaletî wê were dîtin ku wê rêvebirina wê bibê. piştî şikandina selefkiyan wê li herêmê wê êdî wê hebûna xwe wê hin bi hin wê bi koloniyên ku ew diafirênin re wê bidina dîyarkirin. Wê dema ku wê dem wê were dema li dora sedsale yekemin a berî zayinê wê, bê dîtin ku wê, tifaqe nava Sezar, Pompey û Crassus ku wê bibê wê, bê temenê pêşxistina împaratoriyekê. Di wê demê de wê, mijarên weke hewldana bidest xistina afriqa wê bi rewşa şerê kartaca re wê, were dîtin ku wê bibê. Ev şer wê di wê demê de wê weke şerekê ku wê baxtê roma û bûyina wê ya ku ew bibê weke împaratoriyekê jî wê li herêmê wê bide dîyarkirin. Bi armanca bi dest xistina serdestîya li bahra sipî û rewşên çûnûhatina li wê ên wele bazirganiyê û hwd wê, bo wê jî bê. Kartaca wê di wê demê de wê hemû deverên bahrê û rêyên wê yên bazirganiyê wê weke ku wê bi sehêtbikê û wê ji wê dewlemendiyên berfireh wê bidest bixê. Roma wê dema ku ew kifşdikê wê êdî wê bixwezê ku ew dawiyê li serdestîya kartaca bide. Di wê demê de wê di demek weke ya di navbera salên weke 264 û heta yên 146 û hwd wê ev wê li herêmê wê bidomê. Wê weke hinek dem û pêvajoyên şer jî wê ji wê were bahskirin. Roma wê ji aliyê koloniyên xwe yên ku ew li aliyên ên keviyên bahrê ava dikê wê bi wan re wê hin bi hin wê serdestîya xwe wê li herêmê wê zêdetir wê bikê û wê serwerîya xwe wê biafirênê.

Di wê demê de wê gelek herêmên weke yên dibin desthilatiya kartaca din ên weke sicilya û hwd jî wê, bi ber wan ve wê, bixwezîna vebîna û li wan serwerîya xwe çêbikin. Di wê demê de roma ku wê ne xwediyê hêzek bahrî bê wê di wê demê de wê kartaca wê xwediyê hêzek bahrî bê wê li hemberî wê kêmbê û wê ne xwediyê ti dehatên ji bazirganiya ser avê bê. Ew hemû di bin destê kaertaca de dibû.

Li gorî ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman wê bi pêvajoya şerê sêyem ê bi kartaca re wê, roma wê bi tememî wê kartaca wê têkbibê û wê ew wê bi rêxênê û wê ji holê rabikê. Di wê demê de bi sed hezaran mirov wê werina kuştin. Piştî wê roma wê, bi şerên wê yên li herênên rojavayê kurdistanê û sûriya rojame ku wê bikê re wê, li ser herêmên bahre sipî wê, serweriya xwe wê çêbikê. Wekî din bi 'şerê mekedonya' re wê, dawîya li desthilatêya selefkiyan a li ser bahre sipî jî wê werênê. Di aslê xwe de wê ev rewş wê hemû wê, encama şerê kartaca jî wê gelek dîrokzan wê şîrovebikin.

Kartaca wê, ji demên li dora sedsale 10' min û pê de wê hin bi hin wê pêşkeve û wê weke navendek giring a herêmî. Di wê demê de wê, ti hêzî nedikarî bi wê re bikeve pêşbazîyê. Roma di wê demê de wê, hin bi hin wê di wê pêvajoya şer a dem bi dirêj de wê hemû deverên weke sicilya û hwd ên bi wê ve girêdayî wê hemûyan wê yek bi yek wê bi dest bixê. Piştî wê ku wê, kartaca bi dest xist û pê de wê, derîyê serdestîya bi imparatori wê li herêmê wê ji wê re wê vebê. Wê di dewama wê de wê bi wê re wê, li herêmê wê serdest bibê. piştî ku selefki jî têbirin wê deverên ku ew li wan serwer bin wê bixwezin ku ew xwe li wan serwer bikin.

Di dema komarê a roma de wê, grave sicilya sirakuza ku wê weke tiranekê wê hebê **Agatokles** ku wê bi messena re wê bikeve nava tekoşînê de wê li italya wê bi kome leşkerên bi pere ên ku ew xwe weke 'zaroyên mars' bi nav dikin wê bixwezê. Di wê rewşê de wê dema ku wê, messena wê ji kartaca wê, alikariyê wê bixwezê li hemberî agatokles û wê ew wê têkherê wê demê wê messena wê bikeve bin sehêta kartca de. Ev rewşê wê rewşên di dewama wê de ku wê bibin wê bina sedema hatina hemberî hev a kartaca û roma. Di wê demê de wê, ew leşkerên bi pere ku wê navê 'mamertinî' wê li xwe bikin wê, piştî wê, hêrişî messena wê bikin û wê nêzî gelhê wê bikujin. Wê jinên li gorî xwe wê sax bihêlin û wê li nava wan wê bicih bibin. Di wê demê de wê li hewirdora sirakuza û deverên ên sicilya wê, hêrişên talanê wê bikin. Li ser wê keyê sirakuza ê demê Hiero'yê duyem wê seferekê wê li hemberî messena wê li dar bixê. Di wê demê de wê, kartaca ne dixwest ku ew biikeve bin kontrola sirakuza. Wê di wê demê de wê alikariyê wê bişênê ji messena re. Lê mamertinî wê, di wê demê de wê ali bigûharin û wê, harina aliyê sanatoya komarê. Di wê demê de wê ji wan wê alikariyê wê bixwezin. Di wê rewşê de wê, key Hiero'yê duyem wê bê gotin ku wê, bikeve zorê. Ber ku wê kartaca wê nexwezê messena ku wê weke herêmek tampon bê bo berjewendiyên wê, nexwezê ji dest herê bo ku ew li hemberî sefera

sanatoya komara roma bi ser bixê wê carê wê alikariyê teklifî sirakuza wê bikê û wê, di wê demê de wê bidiyê. Ev rewş wê, di wê demê de wê hin bi hin wê êdî wê bina rewşên ku wê, deestpêka hatina hemberî hev a roma û kartaca.

Li gorî wê were ser ziman wê di wê sefera roma de ku wê, were kirin de wê, çendî ku wê, roma wê sicilya ji kartaca nikaribê bigirê jî lê wê bandûra xwe wê li ser deverên weke bahre sipî û heta herêmên weke korsika wê bide çêkirin.

Ji wê rewşê wê, artişa roma wê feys wê bigirê û wê, xwe bigihênê ber paravên afriqa. Lê kartaca ne dixwest ku ew bikeve nava şer. Ji wê jî ku wê hêzê bigirê roma wê şartên giran wê bidest danîna ber kartaca wê bikê. Kartaca wê di wê demê de wê tenê dixwest ku ew li şûna ketina rewşek şer a mazin de ew rewşa aşîti û aramiya herêmê biparêzê. Wê ew li berjewendiyên xwe didît.

Roma wê demê wê fahmdikê ku wê sicilya wê weke nûqteya stretejîkî bê bo serwerîya li herêmê û bahre sipî. Ber vê yekê wê, tekoşîna xwe ya li ser wê bidomênê û wê bixwezê ku ew wê, ji bin sehêta kartaca derxê û ew xwe li wê serwer bikê.

Di wê demê de wê, gelek dîrokzan wê bahsa derketina li pêş a hanibal wê bikin. Roma wê di wê demê de wê hêza xwe ya ser avê jî wê biafirênê û wê êdî wê kartaca wê piştî wê êdî ew wê ji xwe re wê weke telûkeyekê wê bibînê. Di wê demê de wê, hanibal wê, werê Saguntum'ê û wê li wir wê bi hêzek mazin a sûwarî wê bikeve rê ku ew ji filan jî diafirin ew çîyayên pîrene derbas bikin û bigihina başûrê firansa.

Gelek dîrokzan wê li ser wê helwesta hanibal wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê bibêjin ku ew dixwest ew bi ser hêzên roma de bigirê û wan gafil bigirê û tek bibê. Di hinek şîroveyan de jî wê bê gotin ku wê, hêzên avî ên roma ku hanibal ne dixwest ku ew di muharebeyekê de rastî wan were û bi wê re ew wan ji hev bikê qat re wê bahsa wê bikin. Hanibal di wê demê de wê, ne tenê wê bi hêzên ku ew xwe re dibir wir bi hêvî bû. Wî hizir dikir ku ew ghişt wê, xalkên kaltî' jî wê daxilê nava refê xwe wê bikê û wê bi wê re wê hêzek mazin wê li hemberî roma wê biafirênê.

Roma wê, agahiyê wê di derbarê rêwîtiya hanibal de wê bigirê û wê, di bin serfermandariya Scipio de wê, hêzekê wê bişênê ber keviya çemê rhone ku ew wî pêşwazî bikê. Hanibal wê, çîyayên alp wê derbas bikê û wê dema ku ew dihê merga po' wê di wê demê de wê, fahmbikê ku Scipio li wir hêz hiştîya û ew wê, stretejiya xwe wê bi wê rengê wê bi

gûharênê ku ew wê hêzên xwe di deverên weke arda avî û weke axa wê avî û rahn ên Ticius û Trebia ve wê bide derbaskirin. Wî hizirkiribû ku wê hêzên roma wê ew wê farqîkin û wê bikevina pozisyonê û ew jî wê bi wê re wê rêya xwe bide domandin bi ber roma ve li wê dihizirê. Hanibal li şûna ku wê bi pozisyonê ku wê dijmin çêkiri bi wê bikeve şer ew bi pozisyonê ku ew biafirênê li ser wê re bikeve şer û bi serkeve tefkir dikir. Di wê demê de wê, hêzên hanibal ku wê ji rêya wan nekin wê serfarmanderekê wê yê bii navê 'Fabius' wê, bikeve devrê û ew wê, bixwezê ku hêrîşên ji hev felişendinê bikê. Ew jî wê, weke di demek dirêj de wê weke stretejiyek ku wê encam wê bide ba. Ber vê yekê wê 'stretejiya fabius' wê were lêpirsîn ku wê encamê wê bidest nexê. Piştî têkçûna li tresimen wê fabius wê, biisrarî wê ji şerekê li qadê wê xwe jî wê dur bigirê. Di wê demê de wê hêzên hanibal wê ji Campania wê derbas bibin û wê wir wê têkbibin. Ev jî wê, bê sedema wê ku hêzên roma pîrr baş li ser rewşê bihizirin.

Di wê demê de ku wê herkesekê hizir dikir ku wê hanibal wê hêrîşî roma bikê wê ji wê derbas bibê û wê hêrîşên xwe wê li Capua wê bikê. Wê hêzên roma ên li wir wê, têkbibê. Di wê şerê de wê herdu ali jî wê sûwarî wê hebin. Lê di nava sûwarîyên kalt û spanyolî de wê, hanibal bi sipahî û sûwarîyên xwe wê, li nûqtêya pêş bisekinê. Li hemberî zêde bi serde çûna sûwarîn kalt û spanyolî wê roma wê hêzên xwe wê mecbûr bimênê ku ew bi şûn ve bikişênê. Di wê dema ku ev di navberê de dibin wê hanibal wê sûwarîyên roma ên ji aliyên çapê ve wê sûwarîyên roma wê ji hev wê bi felişênê.

Piştî wê weke ku wê were ser ziman wê hêzên hanibal wê deverên weke tarentumê wê bi dest bixin. Fabius wê ew bo ku ew xwe bigihênê mewkiyek mazin û weke seneto wê di wê demê de wê, li sser tarentumê wê bisekinê. Ew di wê demê de wê bi hêrîşên paritandinê wê bikê ku hêzên hanibal wê ji wir xwe bikişênin. Ev wê weke serkeftina fabius wê were dîtîn û wê di wê demê de wê prestîja wî jî wê zêdetir wê bikê.

Hanibal di aslê xwe de wê bi stretejiya ku ew pêşdixê wê bi tememî hizirkiriya ku ew roma ji holê rabikê û wî nêvî bi nêvî wî serketin jî bi dest xistiya. Di wê demê de ew bo ku ew serketinek mihtemel hilde ewlehiyê wê hingê wê hêzek taqwiya wê bixwezê û birayê wî hasdrubal wê dema ku ew bi hêzekê dikeve rê de bi ber wî de wê were bakûrê italya. Lê wê di ber çemê metaurus de wê bi hêzên roma ku ew farqîrina wê bikeve muharebeyê û wê, hêzên wî têkherin û ew jî wê li wir wê bê kuştin. Ev wê, weke derbeya pêşî a li hanibal bê. Ber ku wê, di wê demê

de wê, bi wê re wê, weke pêşîya hatina hêzên alikariyê ji hanibal re wê, were girtin û wê di wê temenê de wê, weke were 'izolekirin.'

Di wê demê de wê roma wê di wê nûqtayê de wê piştî kuştina birayê hanibal bi hêzek mazin re wê bixwezê ku ew stretejiyekê pêşbixê. Di wê demê de wê, di bin serkêşîya Scipio de wê, hêzekê wê bişênina ber keviya afriqa û kartaca û wê bidina hêriş kirin. Wê bi wê re wê bikin ku ew agahi ji hanibal re herê ku ew bi şûn ve hêzên vekişênê.

Armanca hêrişên Scipio ên li parava afriqa wê hinekê jî wê bi wê çawa wê, bikin ku hanibal ji stretejiya xwe bi şûn ve gavê biavêjê bê. Ber ku wan ne dikarî li hemberî wê stretejiya wî bisekin in. Wê dema ku wî bi şûn ve gav avêt wê weke ku ew têkherê jî wê bihata hasibandin û wê, di wê demê de wê êdî wê, di aslê xwe de wê, rewşa roma wê li hemberî wê xort bûba. Scipio ew tenê wî hêrişên balkişandinê wê bikê. Wê dema ku wê di bin serfarmandêre kartacayî Syphax de ku wê hêzek mazin wê were ku ew wî pêşwazî bikê ew bo ku ew nekeve şer wê xwe li gravekê li dorê wê bide vekişin. Di wê demê de wê scipio wê, li nava herêmên kartaca wê hêrişan wê bidest kirinê wê bikê. Di wê demê de wê, hanibal wê, piştî wê, biryara vegehihênê wê bide. Di wê demê de wê piştî wê vegehihîna wî, di wê dema hêrişên wî de ku wê roma wê doza aşîtiyê wê bikê bo ku ew wî bidina sekinandin wê, piştî vekişina wî ew wê jî wê ji holê rabikin. Û wê êdî wê doz nekin. Scipio wê demek diin jî wê hêrişên paritandinê wê li hêzên hanibal wê bikê. Ev rewş wê dema ku wê, heta dema muharebeya zama ku wê di wê de wê hanibal û hêzên xwe wê têkherin wê, bidomê. **Têkçûna zama** wê bê sedema ku wê bi şartên nû wê peymanek aşîtiyê roma bi kartaca ew bikê û wê di wê peymanê de wê şartên xwe radestkirinê wê dênina pêşîya kartaca. Di wê demê de wê êdî wê hemû deverên weke bajarokên keviya avê ku ew weke liman dihên bikarhanîn wê ji aliyên hêzên keyê numidya wê welatê massinissa wê li aleyha kartaca wê sînorên wê berfireh bikê. Roma wê di wê demê de wê weke hêza serdest wê li herêmê wê serdest bibê. Lê di wê demê de wê, roma wê, keyê numidya wê weke teşwîkî wê rewşê bikê. Ber ku wê çendî ku ew rewş wê di nava danûstandinên rayadarên kartacayî û romayî de wê werina ser ziman de jî wê romayî wê li leyha keyê numidya wê biryarên xwe wê bigirin.

Di wê demê de wê êdî wê rewşa roma wê bikeve rewşek din de wê, di wê demê de wê hin bi hin wê li herêmê wê bê serwer û wê rêyên bahrê û hwd wê bi hêzên xwe yên ser avê ku ew diafirênin re wê bisehêt bikin. Roma ew wê rewşê li leyha xwe wê baş şîrovebikê û wê weke hêzek

herêmî wê êdî wê hin bi hin wê pêşkeve û wê qadên nû wê li ser wan wê koloniyên xwe wê avabikê û wê, bikê bin sehêta xwe de. Roma wê hin bi hin wê bi derûniyê wê ji rewşa komarê wê dûrkeve û wê dema ku wê dem wê were dema weke yên sezar û hwd wê, êdî wê bi ber imparatoriyeke ve wê herê.

Roma wê demên xwe yên giring û mazin wê piştî ji komarê bûhûrîna li imparatoriye wê bijî. Di wê demê de wê, weke ku wê mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê bi wê re wê, demek nû wê destpê bikê. Piştî ku dema imparatorî a roma pêşket û pê de wê, di wê demê de wê zêde wê hêzên bi wê rengê ên imparatori wê zêde nebin ku ew li hemberî wê bisekin. Di wê temenê de wê weke ku wê rê li pêşketina wê ve bê. Bajarwelat ku ew di wê demê de wê, ne xwediyê wê hêzek xwe ku ew xwe li hemberî wê bidina ragirtin wê êdî ew wê, serdestîya wê herê bikin. Piştî têkçûna kartaca wê, roma wê êdî wê dema wê ya zêr wê weke ku wê were dîtî wê destpêbikê. Ev dem wê, ne tenê wê bi wê re wê bibê.

Wekî din wê di wê rengê de wê, hinekê jî wê li ser encamên felsefeyê û pêşveçûnên dema helenîkî û hwd re wê xwe bi rêxistin bikê. Wê di wê temenê de wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê demê de wê, li herêmên mesopotamiya wê rewşên weke keyeniya part bê û ankû keyeniyên din bin wê hebin. Lê di wê demê de wê dema ku wê roma wê were herêmê wê di wê demê de wê bi zêdeyê wê, li mesopotamiya wê, rastî raperîn û berxwedanên mazin wê werê. Di demên piştî de derketina li holê a imparatoriya sasanî wê di rengekê de wê piştî telukeya iskender ku wê roma wê weke telukeyekê wê rû bide wê, demê ku wê keyeni û komên din ên herêmê ku ew ne pejirênin jî wê di bin sêwane sasani de wê li hemnerî wê û bo parastina xwe wê cih bigirin. Di wê demê de wê, rewşa roma wê, di wê demê de wê, piştî bûyina weke imparator wê, bi zêdeyî wê weke ku wê were dîtî wê demên sezar wê bi zêdeyî wê bi seferên wî yên serdestîyê ên li anatolia û misra kevn û hwd wê, werina aser ziman û wê ji wan wê were bahskirin.

Sezar wê, di wê demê de wê, weke imparatorê roma ku wê navê roma wê bi wî re wê di awayekê de wê bi zêdeyî wê were sser ziman. Ew di wê demê de wê, gelek deverên ku wê, di wê demê de wê, li anatolia wê, bikina bin destê xwe de. Roma hatina wê ya li herêmê wê di wê temenê de wê di awayekê de wê bi gûharînen ku ew li ser temenê pejiwendina nîrxên herêmê re wê di rengekê de wê bibê. Minaq ku ew bo ku ew li mesopotamiya û deverên ên anatolia serdest bibê wê nîrxên baweri ên weke mitrayî wê herê bikê. Wekî din wê ji nava têgihên felsefeyî û

baweriyên demê ên athane û spartayî û ankû mekedonî û hwd wê herê bikê. Di wê demê de wê, bi wê rengê wê li ser wê re wê xwe bi wan wê bixwezê ku ew bide herêkirin.

Dema roma wê di wê demê de wê, dikarê wê li du beşan wê beş bikê. Beşa pêşî wê di çerçoveya demên serdema kevnera de bê. Di wê demê de wê, ji xwe wê di çerçoveya mijare de wê di wê bêşê de wê bi zêdeyî wê ev beşên pêşketina wê yên destpêkên di çerçoveya mejuya demên kevnera wê bikevina çerçoveya mijare me de. Wekî din wê mejuya wê di dewama wê de wê di demên serdema navîn de wê xwe di dewama wê de wê bide domandin û ew jî mirov dikarê wê di dewama wê de wê li ser wê bisekinê. Ew jî wê dema ku mirov weke mijarek din a di dewama wê de di bin navê serdema navîn de wê kir wê hingê wê weke ku wê karibê û pêwîst bê ku wê hilde li dest.

Lê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê di wê demê de wê, di wê demê de wê, dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, roma wê dema dawî a helenikî wê di wê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin û wê di wê çerçoveyê de wê pêşkeve. Weke çawa dema helenik wê mireteyek mazin a zaninê wê ji demên berî xwe ên kevnera û berî xwe wê bigirê wê, bi heman rengê wê, roman jî wê ji demên berî helenik û dema helenik wê bi heman rengê wê mireteyekê wê dewr **bigirê**. Di wê çerçoveyê de wê, roma wê, di wê demê de wê dema ku ew di derbarê dema imparatoriyê dibê jî wê, bi awayekê de wê têgihên wê yên destûrî û hwd ên ew di dema komara roma de ew hatina azmûn kirin wê ji wê re wê weke temenekê bin. Minaq wê çîçero wê weke kesekê ku wê pêşî wê dadmend bê. Piştî wê wê weke kesekê ku wê bi axiftin û xitabetên bi bandûr re wê navê wî derkeve li pêş. Ew mijarên felsefeyê wê, hilde li dest û wê, mijarên felsefeya kevnera ên li girêkê û hwd pêşketina jî wê di rengekê de wê were dîtin ku ew wan barî roma dikê wê di wê demê de wê di latinî de wê zimanê felsefeyî wê di rengekê de wê bi wê re wê hê di wê demê de wê temenê wê biafirênê û wê pêşbixê. Hizrên çîçero di wê nûqtayê de dikarê di wê rengê de wê werênê ser ziman ku ew wê weke konsulekê romayî bê. Di dema sezar de bû û wî di awayekê de wî piştgir kir. Di awayekê de wê, li ser temenekê bi hizrên xwe yên bi destûrî ku ew dihênê ser ziman re jî wê navê wî were ser ziman. Minaq wê, navê wî demekê wê bi li hemberî têngîna destûrên Publius Clodius Pulcher wê li hemberî wan bisekinê re wê demekê wê navê wî derkeve. Di dema ku wê di nava sezar û pompey de wê nexweşî wê rû bide ew di awayekê de wê weke ku wê

aligirîya pompey wê bikê. Lê dîsa wî wê were ser ziman ku wê nexwest ku ew bibê weke dijmin ji wî re.

Di awayekê de wê piştî kuştina sezar wê ew jî wê di awayekê de wê di dema wî de wê populariteya wî zêdetirî wê bibê û wê derkeve li pêş. Wê di seneto de wê weke kesê herî zêde gotina wî derbas dibê wê bibê. Wê di dema wî de wê piştî sezar wê marcus antonius wê bi wî re wê derkeve li pêş. Lê çîçero hêj wî ne dikir. Di wê demê de antonius ku wê piştî sezar wê derkeve li pêş ew wê di wê demê de wê, piştî ku wê piştî sezar wê, welihatê wî Octavianus were ew wê di wê demê de wê ew wî piştgir bikê, çendî ku wê hêjê jî nekê.

Lê em wê bibêjin ku wê çîçero wê demekê wê were anatolia û wê di wê demê de wê, sazûmana roma wê li wê deverê ew wê weke bicih bikê û wê bandûra wê di wê demê de wê di wê de wê hebê. Wê di wê temenê de wê navê wî derkeve li pêş. Di dema ku ew li wir a wê, alaqa wê li felsefeyê wê bide nîşandin û wê di wê demê de wê, filosofên demê ku ew hatina û berhem li şûn xwe hiştin û ankû xwedî hizirbûna wê, di derbarê wan de wê bixwênê û wê hizrên wan wê bizanibê.

Roma wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê, weke ku wê were dîtin wê dema xwe ya zêr wê, di demên dawî ên serdema kevnera de wê bijî. Demên ku wê di wan de wê demên kevnera wê li ber derbasbûnê bin wê di wan de wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê fahmbikê bê.

Mijare roma wê, di wê temenê de wê hinek xosletên wê yên ku mirov di wê çerçoveyê de wan, di dewama wê de wê werênê ser ziman wê hebin.

Di wê demê de wê ev xoslet jî wê li ser wê temenê û wê di wê rengê de wê bibin ku wê, bi dema wê ya hatinê û hin bi hin dema felsefeyê dawî li wê hatinê re wê, were dîtin ku wê bibê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê ew wê xwe bide dîyarkirin. Di şîroveyên li ser koka wê de jî wê, roma wê xwe bigihênê çanda kevnera a girêkê û wê di wê temenê de wê ev wê ji aliyekê ve wê bibê sedema wê ku ew zêdetirî li hemberî xwe dijberîyekê li berçav nebînê. Wê bînina ser ziman ku wê, roma wê ji hêla kurkeyê **Troyayê Aeneas**, û du newîyan Remûs û Romûlûs ve hate avakirin.

Romaya kevnera dema komarê wê li dora sedsale 5'an wê dest pê bikê. Wê di demê de wê bi daxistina monarşiyê re wê destpêbikê. di wê navberê de wê, hin şerên navxweyî jî wê bijî. Demek nêzî ya niv

milanyumê wê derbas bikê û piştî wê re wê weke imparatoriyekê wê, pêşkeve.

Di wê demê de wê piştî wê, têgînek civakî wê hin bi hin wê di wê demê de wê xwe bide dîyarkirin û roma wê di wê demê de wê, bi wê re wê li ber derbasbûnê bê. Dema wê li ber derbas bûnê. Di wê demê de wê rewşên weke yên kolesyomê ku wê di wê de wê gladyatoran wê bidina pevçûn û ankû rewşên weke kolederiye û hwd wê bi wê re wê, weke aliyê wê ye ku wê, bi wê re wê werê dîtîn bê. Roma wê, di serî de wê, demên wê yên kevnera wê bi zêdeyî wê di temen û rengekê kolederî de wê bi wê re wê werina dîtîn û wê di wê temenê de wê, ew rengê hîyararşîya kolederî wê di wê demê de wê zêdetirî wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ya ku wê roma wê bi wê re wê, hem bi xalkên heremê û hem jî yên din re wê bide berhev wê du ali bin. Yek têgîha wê ya hegomenikî bê û ya di jî wê, pergalek kolederiyê bê. Pergale kolesyomê wê di rengekê de wê li ser esasê kolederiyê wê ava bê. Di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê were dîtîn. Kolederiya roma a li berçav wê di wê demê de wê dîmenê demên antikî ên felsefeyê û hwd jî wê li şûn xwe wê bide hiştin. Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê bibêjê ku wê ew dîmen wê, bi wê re wê weke nav ji wê re wê derkeve li pêş. Wekî din wê, bi wê re wê, kolederiya roma, wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş. Wê, her deverên ku ew dagir dikin wê ji wanwê koleyan wê berhev bikin. Ber vê yekê wê ne zêde ji mirov re wê şaş wê were ku wê raperînên koleyan wê weke di dema spartakus û hwd de wê li hemberî wê bibin û wê bina malê dîrokê. Piştî wê rewşên weke wê zêdetirî wê bibin.

Romaya kevner wê weke ya deme helenik a iskender wê, yên demek klasik a serdema kevnera bin. Di wê demê de wê karibê wê şîrovebikê.

Li ser wê temenê wê mireteya felsefeyê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Roma wê, di awayekê din de jî wê, bi zêdeyî wê bi dîmenekê ramiyarî wê xwe bide dîyarkirin. Wê rewşa wê ya hûqûqî wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê sazûmana destûrî wê, li wê bi hizirê û wê di wê temenê de wê deerkeve li pêş. Roma wê di wê temenê de wê di aslê xwe de wê dema ku wê bahsa wê were kirin wê têgîna wê ya destûrî û ankû hûqûqî wê bi wê re wê derkeve li pêş. Ew wê weke aliyekê wê ye ku ew mirov dikarê wê hem bi mireteya zanîna kevnera û hem jî ya demên komarê re wê karibê wê werênê ser ziman. Li romayê pêşketina têgîna hûqûqê wê zaneyên demê wê di awayekê de keda wan jî wê di wê de wê, hebê. Wê di wê temenê de wê sazûmane dewletî wê di wê çerçoveyê de wê, di

rengêkê de wê bi wê re wê, temenê wê jî wê di awayekê de wê were avêtin.

Di aslê xwe de wê dema ku em di wê warê de wê werênina ser ziman ku wê çendî wê bi hizrên stoayîyan re wê, wê cihêbûn bi hizrî wê di nava wan de wê hebê jî wê bandûra wê li têngîha hûqûqê a roma wê bibê. Di dewama wê de wê, hizrên pysagor, aristo û platon wê di rengêkê de wê, bi bandûra wê, dikarê wê werênê ser ziman. Çîçero bi xwe wê weke kesekê di warê têngîha huqûqî de wê pîspor bê û di wê temenê de wê bi lêkolînên xwe û hizrên xwe yên ku wê werênê ser ziman wê bi bandûra wê re wê di wê çerçoveyê de wê ji xwe bide bahskirin.

Di wê temenê de wê dema ku wê bahsa hizrên çîçero wê di wê warê de wê werina kirin wê di rengêkê de wê bi têngîna hûqûqa pozitiv û ya xwezayî wê karibê wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê, were ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, ne tenê wê bi hizrên çîçero re wê her wusa wê di wê demê de wê nîqaşên di çerçoveya têngîna huqûqa pozitiv ve wê, were kirin de wê, bi wê re wê, dema ku mirov binerê wê were dîtî ku wê demên berî wê de jî wê bi wê re wê hizirkirin wê werina ser ziman.

Hizrên têngîna hûqûqa xwezayî û ya pozitiv wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, werê ser ziman. Di awayekê de wê bandûra têngîhên hizrên sofistên demê jî wê di rengêkê de wê were dîtî ku wê li ser hizrên çîçero wê weke ku wê hebê wê were dîtî. Ew di wê temenê de wê, têngîha hûqûqa pozitiv wê ji aliyekê ve wê weke ku wê biparêzê. Lê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, ew dixwezê wê têngîha xwe ya bi gotina 'hûqûqa pozitiv' re wê bixwezê ew di wê rengê de wê werênê ser ziman wê çawa wê li gorî hûqûqa xwezayî bê. Ew di wê temenê de wê, dixwezê bi wê, hizrên xwe werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê têngîna dewletî a ideal a platon û hizrên wî yên li ser hûqûqê bi xwezayî û hwd wê bi wan re wê were dîtî ku wê were lê hizirkirin.

Roma wê di dema komarê de jî wê hinek aliyên ku wê ji wê re wê bina temen wê hebê. Di wê çerçoveyê de destûrên ku wê li ser esasê parastina milkîyetê û hwd wê, di wê temenê de wê di rengêkê de wê, bi wê re wê, were dîtî ku wê were lê hizirkirin. Di romaya demê de wê, dema ku em bahsa navaroka civakê bikin wê dikarê wê ji sê aliyan ve wê bi çînî bikin. Yek wê ji aliyê têngîna hemwelatî û asilzadeyan ve bê. Ya din wê bi têngîna hemwelatîyên azad bin û ya sêyem jî wê ya kole, beyênî û yên bêmaf ku wê werina pênasekirin bin. Ev koma dawî ku wê were çînî

kirin wê rêjeya wê ku mirov wê werênê ser ziman wê bi zêdeyî wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin. Lê di wê temenê de wê, di nava têtîna wê de wê ev pêvajoyê û têtîna û cihêkirin hemû wê bi awayekê wê were dîtîna ku wê werina bi destûrkirin û wê bi hûqûqî wê di nava wê de wê werina salixkirin. Di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa hûqûqa roma wê were kirin wê aliyê wê yê bi rêjeya kesên azad re wê were ser ziman. Ber wê yekê wê, dema ku wê li wê bihizirê wê bi kesên azad û yên weke hemwelat û hwd re wê weke du beşên ku wê rêyekê astbilind wê biafirênin. Di wê temenê de wê, mafên ku wê bi wan re wê werina danaşîna jî wê di rengekê de wê, pêşketî bin. Ber vê yekê ya ku wê dema ku wê bahsa hûqûqa roma wê were kirin wê bi têtînek azadîparêz re wê were pênasekirin. Lê çendî ku wê were pênasekirin wê ew aliyên wê hemû wê di bin siha aliyên wê bi salixkirina jîyane bi kolederiyê de wê bimênin. Wê çendî ku ku wê weke hûqûqa azadîparêz jî wê were pênasekirin lê wê ji aliyekê din ve jî wê kolederî bê. Wê kolederiyê wê weke bi pergâlî wê biparêzê.

Di awayekê de wê, di demên piştî wê bi têtînen çîçero re wê weke ku wê hin şîroveyan ku wê bi hûqûqî wê li ser rewşa koleyan jî wê werina kirin. Minaq wê beremberê gotina aristo a bi rengê "amûrên zindî" ku wê pênasebikê ew wê, weke "xabatkarên bi maaş" wê pênasebikê.

Ev rengê salixkirinê wê di rengekê de wê piştî wê, were dîtîna ku wê herêmên din ku wê dagirbikin wê weke têtînek ku wê weke referans wê werê bikarhanîn wê were dîtîna. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê rewşa koleyan wê hin bi hin wê di wê temenê de wê derkeve li pêş.

Wê dema ku wê bahsa hûqûqa roma wê were kirin wê di wê demê de wê, bi têtîna "hûqûqa kevî", "hûqûqa berî dema klasik", û piştî wê jî wê bi têtîna "hûqûqa klasik" û "hûqûqa dema piştî ya klasik" û hwd wê ji wê were bahskirin û wê di nava demê de wê were çînî kirin.

Wê di dema destpêkê a komarê de wê bahsa "lewheyên duwanzdeh destûran" wê ji wan wê were bahskirin. Piştî piştî wê di wê temenê de wê di demên felsefeyê ên destpêkê de wê, were dîtîna ku wê hin bi hin wê patricî wê, pêşxistin wê bikin. Wê ew wê, destûrên ku ew xwediyê wê bin wê têtîna nebinin. Di awayekê de wê, destûrên weke yên solon wê piştî wê, were gotin ku ew wê wan kopî bikin. Wê, di wê temenê de wê, çerçoveyek destûrî wê, di wê temenê de wê, werêna hanîn li ser ziman.

Wî çendî ku wê bahsa destûr û hûqûqa roma wê were kirin wê di wê temenê de wê, were bandûra felsefeya girêkê û pêşveçûnên wê jî wê

nikaribê wê di wê de wê were inkarkirin. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê rewşa nîqaşkirinên li ser destûrên xwezayî û ankû hûqûqa xwezayî û ya bidestê mirovan wê were çêkirin wê di wê temenê ku wê were nîqaşkirin wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Wê di nava têngîna destûrên wê de wê, bahsa kifşkirina bi patrician û pleb'an. Wê patrici wê erkek wan ya bi destûr kifşkirinê wê hebê. Di wê temenê de wê, mijare hûqûqê wê weke aliyekê wê yê din wê li ser temenê parastia milkiyetê wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Minaq wê li rex patrician wê, pleb wê weke kesna azad ku ew dikarin bibina xwediyê milk û milkên wan werina parastin bin.

Bi demê re wê, di awayekê de wê li gorî demê wê nûkirin û ankû bi têngînek xwenûkirinê li lê nerîn wê were dîtin. Di wê temenê de wê minaq wê destûrên ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Wê minaq wê di dema 'berî ya dema klasikê' de wê, destûrên nermtir wê di rengekê de wê werina hanîn. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, nivîsandinên nû wê bi wê rengê wê werina dîtin ku wê werina pêşxistin. Di dema hûqûqa roma a klasik de wê li di wê temenê de wê were dîtin ku wê hin bi hin wê li ser temen û çerçoveyek komplika de wê were dîtin ku wê pêşkeve. Wê zêde wê destûr û têngîhên bi wê rengê ku wê werênina ser ziman. Di wê demê de wê dadger, dadgeh û hwd wê, bibin û wê di wê temenê de wê di rengekê û şewayekê de wê pargale wê di awayekê de wê were dîtin ku wê were li berçav. Bi destûrî, pêwîstîniyên destûrî û hwd wê werina kifşkirin. Weki din wê rewşa bêmafiyê û ya bimaifiyê wê bi lêkerî wê di wê demê de wê were dîtin ku wê di rengekê û awayekê de wê were ser ziman. Weki din destûrên kirîn û firotinê, bi kirêkirinê, û xizmetê û hwd wê werina dîtin ku wê werina danîn. Li ser wê temenê wê têngîha hûqûqa teybet wê li ser ya pozitiv re wê were bi gotinkirin. Ev jî wê bi têngîna weke ya kes, tişt û hwd re wê were hanîn li ser ziman. An jî wê bi têngîna kiryarên destûrî û ankû dervî destûrî û hwd wê bi wê re wê were dîtin ku wê di dema hûqûqa roma a klasik de wê were pêşxistin.

Civak, dewlet, destûr û desthilatî di demên kevnera de.

Di aslê xwe de wê demên helenikî wê di wê demê de wê zêde wê weke demna klasik ku wê li dîv demên kevnera ên bi felsefeyê û pêşketinên aqilî ku wê têr pêşkevin wê werina bin. Di wê demê de wê, mijare civakî wê di wê temenê de wê li ser temenê wê bi awayekê wê bi civakî û sazûmana wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Em wê dibînin

ku wê, hin bi hin wê rewşên civakî wê bi bajarwelatên demên helenikî re wê rengê din ê bi sazûman wê bi xwe re wê bistênin. Wê di wê de wê hin bi hin wê berheviyek bi aborî û çandî wê di wan de wê bibê û wê di wê temenê de wê li hev nasînê û bihişbûnê re wê pêşkeve.

Di dema ku wê bahsa pêşveçûnên aborî ên demên kevnera wê were kirin wê, di serî de wê bahsa pêşveçûnên ku wê di wê temenê de wê di nava bajêr de wê bibin wê bi wê re wê werina dîtî ku wê bibin. Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Civakbûna demê wê di wê temenê de wê bi sazûmana bajarîtiyê re wê derkeve li pêş. Wê hin bi hin wê xweşikkirinên hewirdirê û hwd wê bibin. Çêkirinên weke bi qasrî û hwd wê zêdetirî wê di wê temenê de wê weke iltîşama nava wan bajaran û sazûmana wan jî wê were dîtî.

Ya ku wê di demên romaya kevnera de wê bibê wê, di temenekê kevnera de wê zêde wê, nebê. Wê di awayekê de wê mijare sazûmana nava bajarîtiyê, û di dewama wê de wê, çêkirina rewşên weke bingihê bajarîtiyê ku wê di wê temenê de wê ji wan re wê di rengê de wê bibê re wê were dîtî ku wê bibê.

Lê weki din wê ji aliyê têngîna wê ya destûrî re wê ew wê bibê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bajarîtî wê mazin bibê û wê, di wê temenê de wê, hin bi hin wê, di awayekê de wê, bi rewşên pêşxistina aboriya xwe ve wê meşkûl bibê. Di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, were dîtî ku wê aboriya bajarî wê bi demê re wê, bi gelek aliyan û awayan wê were dîtî ku wê berhevkirinekê wê bide çêkirin. Wekî din wê li ser wê re wê, gihiştina rewşek leşkerî a xort wê bi wê re wê were lê hizirkirin û wê di awayekê de wê dahatên bajêr wê di xizmeta wê de wê weke ku wê werina bikarhanîn.

Di wê demê de wê, were dîtî ku wê, di awayekê de wê rewşa serdestiyên hegomonikî wê ji ya bajarwelatan wê derbas bibê. Wê di awayekê de wê pêvajoya ku wê heta wê demê wê were wê bide nîşandin ku wê, bi têngîhek giştî a weke ya imparatori û hwd wê, di rengê de wê gihiştina yekîtiyê wê di wê rengê de wê bibê. Di awayekê de wê, demên bajarîwelatiyên kevnera wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, pîrr balkêş bê ku mirov wê li ser wê bisekinê. Di awayekê de wê çawa wê xwe bigijin û wê bi wê re wê bihizirin û ji aliyê din ve wê mijare parastinê wê di wê temenê de wê derkeve li pêş. Di encama hêrişekê de wê weke bi têngînek mihtemel re weke kole û ankû dil ketina bindest û birina li deverên weke 'bêkok' û hwd wê, di wê temenê wê de bê.

Pêvajoyên şerên wê demê wê di wê rengê de wê hema bêja wê di awayekê de wê, ji herêmekê mirov ne hatî birin li herêmek din wê bi wê re wê nebê. Bindestî wê, di wê temenê de wê, di wê rengê de wê bi zêdeyî wê bibê.

Di nava civakên mesopotamikî de wê bindestî wê di temenekê dana iteatkirinê de wê bibin û ev wê, di awayekê zêde bi kontrol de wê xwe bide dîyarkirin. Rêveber, leşker, oldar û hwd wê, bi wê re wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş. Di awayekê din de jî wê, li herêmekê wê nîrxên dîrokî ku wê ji temen ve wê wê li wê were lê hizirkirin. Ku wê were lê hizirkirin wê çavkaniya bavê zeus kronos wê ji kû bê wê li ser wê weke darêjkek mitolojikî a ji êgir bûyina wê re wê hinek dîrokzan wê bigihênina li têgihên mitannî û demên hûrfîyan wan. Di wê temenê de wê, şîroveyê wê bi wê re wê bikin. Bi kuştina bavê xwe a ji aliyê zeus ve wê weke ku wê bende xwe ya bi koka xwe re wê bibirrê û wê di wê temenê de wê bi serê xwe wê weke ku ew xwe bi xwe bûyî û ankû ji xwe bûyî wê di têgînekê de wê weke ku wê bi kirdeyekê wê were ser zima. Lê em wê dikarin wê bibêjin ku wê di wê temenê de wê ev têgînen mitolojikî wê çendî wê weke vegotinekê jî bin lê wê ji aliyekê din ve jî wê, weke ku wê, di xwe de wê hinek referansên bo fahmkirinên bo xate herikina dîrokê jî wê di wê temenê de wê di xwe de wê, di renekê de wê weke ku wê bihawênin.

Di awayekê de wê dikarê wê di renekê de wê werênê ser ziman ku wê mijare civakî wê, di wê temenê de wê ev têgîn wê civaketiyeke wê li dora xwe wê biafirênin. Hê di demên mitanniyan de wê li herêmekê wê di wê temenê de wê, civakek ku ew hin bi hin wê di bawergehan de wê li ser nîrxên ku ew bi wê bawer dikin û perwerde dibin wê biafirê.

Di awayekê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê civakbûnên demên kevnera wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê weke civakna ku ew di nava xwe de wê diponijin bin û wê li ser jîyane xwe û domandina wê û parastina wê bi zêdeyî wê bihizirin. Di wê temenê de wê bi wê re wê çawa wê bigihijina ya baştir wê bi wê re wê li wê bihizirin.

Di awayekê din de jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di mijare civaketiya demê de wê, pêşveçûnên ku ew dibin wê di wê temenê de wê, kûr bûn. Di awayekê de wê bi deverên ku ew li wê dijin re wê hêstên girêdaniyê wê di wê demê de wê biafirin. Wê bi wê re wê girêdaniya bi deverê û ankû ardnigariyê û hwd re wê bibê. Mirov wê devera ku ew li wê dibê wê ji wê bê û wê bi wê re wê xwe ji wê bibênê. Wê di demê de wê pêvajoyên jîyankirina mirov a li deverê wê

bi hişmendî û hêstê wê bina temenekê girêdanî a bi wir re jî. Di wê temenê de wê ew wê bi wê re wê bibê

Civaka kevnera wê, di wê temenê de wê dikarê wê di rengekê de wê bi rengê pêşketina wê re wê hinekê wê li wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê têgihên malbatî û hwd wê bi wê re wê bên dîtin ku wê derkevina li pêş. Malbatbûn û di nava kevneşopîya malbatê de wê, baviksalariti wê di wê demê de wê, derkeve li pêş. Di nava civakek koleder de wê, hêvîya bûyina civakek dayiksalerikirin wê weke xem xiyalkirinekê bê.

Di nava civakê de wê, wê, di wê temenê de wê, kevneşopîya malbatê wê di awayekê de wê weke bi rengekê dendikî a civakî wê pêşkeve û ev wê weke rengekê wê aidiyetê wê bi xwe re wê biafirênê. Di wê temenê de wê mirov kiya û ji ku dihêt wê bi wê re wê, were dîtin ku wê li wê, were lê hizirkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di nava jîyane xwe de wê komên civakî wê bidest çêkeriyên bidestî ku ew dikin re wê di dîmenekê de wê werina berçav. Di demên kevnera de wê, bikarhanina **hesin, bafûn, sifir** û hwd wê bibê. Weki din wê ”şike’yên zêr wê, bên pêşxistin weke pere û wê werina bikarhanîn. Di dewama wê de wê, di warê çandiniyê weke tiştên ku mirov wê di mitbaxa xwe de bikardihênê bo xwarinê wê çanda wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê, bibê. Di awayekê de wê ev wê weke xosletên civakek di cihê xwe de bicihbûyî û di xwezaye xwe de ku ew pêşdikeve jî wê bidina dîyarkirin bin.

Hemû dahat û hilberîn wê di wê temenê de wê, di dest de wê bibê. Mirov wê bi kedî kirina sawalan wê di mala xwe de wê temen û bingihekê xwe dabarekirinê wê bi wê re wê biafirênê. Malbate ku ew bûyi xwediyê keriyê sawalan wê di male wê de wê, xwarinên ku ew weke mast, sîr, panir û hwd wê, hebê bê. Wekî din wê çanda ji xwezayê sûdgirtinê û naskirina rengên şênîyan û ji wan sûdgirtinê wê bibê. Di wê temenê de wê çandiniyên weke rez û werzan û hwd wê bibê. Wekê din ardên çandiniyê wê bên pêşxistin. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê, di awayekê de wê, jîyane bajarvani wê di rengekê de wê, hin bi hin wê weke navendek ku wê bi wan aliyan wê bijî wê bide dîyarkirin. Aliyên weke yên li bejê dijîn weke gûnd û hwd wê bi wê ve girêdayî û ankû li rex wê bin. Ew wê, di awayekê de wê temenê çûn û hatina bi bazirgani a di nava wê herêmê de wê hin bi hin wê biafirênin. Minaq wê, ji gûnekê nêzî navende bajêr wê tiştên weke zad ew çêdikin wê hin bi hin wê bi yên din gûharandinê wê bina bajêr. Ev wê bi demê re wê weke çandekê

wê biafirê û ew wê di demên piştire ku wê bazarên li hev civinê ên bihev gûharandinê ku wê piştire wê bina weke yên kirin û firotinê di demên serdema navîn de wê êdî wê temenê wan wê di rengekê de wê biafirê. Lê di demên kevnera de wê rewşê mirov nikarê wê weke rewşek bi sazûman û rêkûpêk wê şirovebikê û wê werênê ser ziman. Yan jî wê, di awayekê de wê, berhevkirinên di dest de ku wê bibin wê bi armanca ku wê çawa wê bi wê re wê dabare xwe wê bikin wê bi wê re wê bibin û wê bîn kirin.

Bi demê re ev wê weke çandekê wê pêşkeve û wê xwe di rengekê de wê di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Çanda bajaritîyê wê û ya gûnditîyê wê hin bi hin wê li ser wê temenê wê were dîtin ku wê ji hev cihê wê pêşkeve. Yên gûnditîyê wê zêdetirî wê bi jîyane bi xwezayê ve wê girêdayî bê û wê di nava wê de bê. Yên bajarî wê zêdetirî wê di nava komek civakî a ku e wbi hev re dijîn û ew di nava xwe de wê dikin wê bibê. Aliyên din ên weke bi pişeyî ku wê pêşkevin wê bibin. Minaq wê di nava civakên medî de wê, hesinkarî û hwd wê were dîtin ku wê zêde wê pêşketî bê. Naqşkirin û hwd wê zêdetirî wê li pêş bê. Di dewama wê de wê, karên weke avahî çêkirin û bi wê re di wê de pêşketin û pisporbûyin wê zêdetirî wê pêşkeve. Di dewama wê de wê, karên weke yên weke yên ku wê, malbatên mazin ên ku ew xwediyê holên sawalan ên mazin in û ew wê weke karekê mazin bi gelek endamên malbatê re wê dikin wê bibin. Çevlig (in: farm) wê pêşkevin. Ew jî wê weke aliyekê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê, li wê bihizirê bê.

Weki din wê dibînin ku wê di nava mediyên de wê, çandiniya tirî û jî wê û ava wê çêkirina mewuj û ava şîrên weke şerbetê û ankû şarabê û hwd wê, bibê. Di awayekê din de jî wê çandin û berhevkirinên tiştên weke zeytonan û hwd wê were dîtin ku wê bibê. wê, di wê temenê de wê, bi du awayan wê rûn wê were bi dest kirin. Yek wê weke ku wê heta roja me wê di nava xalkê de wê were bi navkirin "rûnê geyê" bê û ya din jî wê "rûnê ji sawalan bê. Ew jî wê bi mast û keyendinên weke bi wê re ku wê werê bi dest xistin ku wê weke 'nivişk' wê were bi navkirin wê were dîtin ku wê were bidest xistin.

Di aslê xwe de wê li ser wê temenê wê dewlemendiyek wê were dîtin ku wê di nava jîyane civakî de wê hin bi hin wê bibê û wê, di wê temenê de wê bi şewayê bi hev gûharandinê û ankû bi awayên din bê wê, bi hev re parvekirinê jî wê weke çandek civakî wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê pêşkeve. Di awayekê din de wê, dema ku wê çanda bajaritîyê wê pêşkeve û ya gûnditîyê wê pêşkeve wê, di dewama wê de wê bi wê re

wê ew wê were dîtin ku wê, bajariti wê weke devera ku wê li wê derfetên din wê pêşkevin bin.

Lê heta ku wê dem wê were demêmn helenikî wê ew wê were dîtin ku wê bajarîtî wê çendî ku wê, di wan de wê hêzên weke yên leşkerî û hwd wê, hebin jî lê wê di awayekê de wê hin bi hin wê ji wê navenditiyê weke welatekê bi serê xwe wê dîrkevin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, di demên romaya kevnera ên dema helenikî de wê du ali wê werina dîtin. Yek wê di demên pêş de ku wê weke bajarwelatek wê bi xwe û bi serê xwe bê û heta ku wê xwediyê pereyên xwe yên hesin ku ew weke xwe û bi navê keyê xwe wê, çêdikê bê. Lê piştî wê, di awayekê de wê, romaya kevnera wê bixwezê ku wê hemû bajarên di bin destê wê de na ew pereyekê û ankû wereqeyekê romayî wê bikarbênin. Di wê temenê de wê, ev wê, bi wê re wê, derkeve. Mînaq wê wereqeyên ku wê sûretê sezar wê li ser wê, ne tenê wê li roma wê li bajarên dorê û hewirdorê û hwd jî wê werina bikarhanîn. Ev wê, di awayekê de wê, piştî wê bina weke rewşên giştî di awayekê de wê êdî wê hin bi hin wê li herêmê wê di wê temenê de wê, pêşkevin.

Bajar wê, wasifiyên nû bi xwe re wê di wê temenê de wê pêşbixin. Wê bi demê re wê weke deverên ku wê mirov wê xwe bigihênê li wan û wê dema ku mirov xwe gihand wan wê weke xwe bigihênê xwandinê, perwerde û hwd. Di wê temenê de wê, kesên bizane weke sofist, filosof û ankû kesên bi zane wê xwe li deverên bi girseyî wê bigirin û wê di wê çerçoveyê de wê, bi wan re wê bajar wê weke deverna berhevi ku wê bi wê rengê wê di wan de wê pêşkeve wê bibin û wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin bin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, bajarîtî wê weke çandek civakî a navendî wê bi wê re wê hin bi hin wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di nava wê de wê, ji du aliyan ve wê karibê bahsa têgînên destûrî û hwd wê bikê. Yek wê bi kevneşopîyên ku ew bi wan bawer dikin bin û ya din jî wê bi destûrên ku wê bînan nivîsandin û ankû rêgezên destûrî ku wê werina nivîsandin û hwd wê bi wan re wê di rengekê de wê were dîtin ku wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewana wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di nava bajêr de berheviyên bi zanini û ankû girseyî ku wê bibin wê weke nîşanaka pêşveçûnên bi civakî û aborî jî wê werina dîtin. Di wê temenê de wê di rengekê de wê, were dîtin ku wê bibê. aliyên aborî û hwd wê di nava jîyane civakî a ku ew diafirê de wê, weke aliyekê bi tevger û dewrûdayimî ku ew dide kirin û pêvajoyên pêşxistinê dide

dîyarkirin jî bê. Wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin bê.

Di awayekê de wê, were dîtî ku wê di wê demê de wê, amûrên bi çandiniyê wê zêdetirî wê bibin û wê, di awayekê wê, sazûmana bajêr wê bi rêveberîya wê ya serdest wê ji herkesekê ku ew ji wê herêmê çandiniyê dikê wê bacê berhevbikê. Wê bi wê rê re wê, di rengekê de wê, ew berhevkirinên ku ew dikê wê embarên mazin wê di destê xwe de wê, bide çêkirin. Wê bi wê re wê, dema ku wê salekê wê, mehsul xirab wê were wê, ew xwediyê mahsulê wê herê ji ambare mazin a giştî wê deyn bikê û wê beremberê wê piştî wê bide. Wê di wê temenê de wê ev rewş wê hin bi hin bi afirin. Wê di wê rewşê de wê çî wê hilde û çawa wê hilde û piştî wê ku ew neda wê çî bibê û çawa ew mecbûra ku ew bide û hwd wê bi rêgezên destûrî wê bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê bajariyên demên kevnera wê weke destpêka bajariyên demên piştî ku wê di demên serdema navîn û piştî wê di demên serdema hemdem de wê werina dîtî jî bin. Wê di wê temenê de wê di awayekê de wê, çanda bajariyê û hwd wê bi wê re wê pêşkeve û wê serwer bê. Ev wê weke çandek civakî ku wê bi hemdemiya xwe wê êdî wê xwe di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê, bi rêwîtîyên li ser ardêbi bejeyi bê û ankû wê bi keştiyan bê wê hin bi hin wê ji herêman li herêman wê temenê birin û hatina malan wê biafirê. Minaq wê ji herêmên mesopotamya û ankû kurdistanê û heta hindistanê çûn û hatinên ku ew bi kerwanî bin û ankû bi rêya avê û hwd bin ku wê bibê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê bibin.

Di awayekê din de wê, keştî wê pêşkevin û wê ev wê weke çandek serdema kevnera destpêkê ku wê bi wê re wê êdî wê rêwîtî wê were kirin. Ew pêşî wê bo şer wê werina pêşxistin. Lê piştî wê êdî wê bo rêwîtîyên sivil jî wê hin bi hin wê biibn û wê di dewama wê de wê bina rêwîtîyna ku wê mal bi xwe re bibina deveran û wê ji deveran wê bi xwe re wê mal bibin. Di wê temenê de wê rêwîtîya bi keştiyan wê ji demên kevnera de wê bibê. Di demên kevnera de wê, bajarên li keviya avê wê hin bi hin wê di rengekê de wê, bi aliyên din jê wê pêşkevin. Minaq wê ji bahrê bi girinên masiyan û hwd ku wê debare xwe wê bikin wê bibin. Di wê temenê de wê, civakên bahrê wê di wê temenê de wê hin bi hin wê biafirin û ew ji wê di demên kevnera de wê were dîtî ku wê pêşkevin. Di wê demê de wê çûn û hatina di nava herêman de wê bi wê rengê û yekê wê bi zêdeyê wê hin bi hin wê bibê û wê bi demê re wê, pêşkeve û

wê, bi xwe re wê weke çandek civakî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê rêwîtîya li ser bahrê wê bi wê re wê, derfetên din wê bi aborî û hwd wê bi xwe re wê werênê. Minaq wê, keştfiyên bazirganiyê ku wê bibin wê, bi wê re wê rêwîtîya xwe wê bi kû bixin wê di wir ve ku ew diçin wê di wê temenê de wê, bacên xwe wê bidina hêzên ku ew li ser wê herêmê serwer bin. Ev wê bi xwe re wê bûyina limanan wê werênê. Liman wê deverên ku wê keştfî wê xwe bikişênina li wê û wê di wê de wê malên xwe wê bifiroşin û yan jî wê malên din wê peydabikin û wê bi xwe re wê bibin. Di wê temenê de wê bajar, liman û bazirgani wê di wê temenê de wê bi hev re wê hin bi hin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di demên kevnera de wê ev wê hin bi hin wê bê dîtîna ku wê pêşkeve. Di demên kevnera de wê kom civakên weke fenikî, etrûşkî û hwd wê weke civakên ku ew hin bi hin wê keştfiyên bazirganiyê wê pêşkevin û wê navê wan wê derkeve li pêş wê ji wan wê were bahskirin. Lidayî wê li dûv wan wê werin û wê mijare bazirganiyê wê, pêşbixin. Heta ku wê di demên xwe de ew wê bo kirin û firotinê wê pere jî wê pêşbixin ku ew bo wê bikarbênin. Di wê temenê de wê ne tenê wê tiştên xwarinê wê tiştên weke çomlekan û hwd jî wê çêkirina wan a li gorî zewka dilê mirov wê, hin bi hin wê şewayekê bazirganiyê jî wê bi xwe re wê biafirênê.

Bi jîyane bajarî re wê were dîtîna ku wê, êdî wê bi civakî wê li şûna civakên nêçîrwanî û pênerî wê, civake bajarî wê pêşkeve. Di wê temenê de ev rengê civakî wê di awayekê de wê bi xosletên wê yên nû re wê pêşkeve,

Ji xwe wê dema ku em demên kevnera li rengê pêşketina wê bi felsefeyê û aqil binerîna jî wê ew jî wê bi wê re wê weke aliyekê ku ev şewayê pêşketinê wê di temenê wê de bê. Di nava jîyane civakê de wê, di wê temenê de wê êdî wê bi bajarî wê bi xosletên sazûmanî û pergali wê pêşkevê. Wê di dewama wê de wê, destûr wê pêşkevin. Wê bi wê re wê, civake bajarî wê êdî wê pêşkeve.

Civake bajarî wê, di wê temenê de wê ne civake pênerî bê. Yan jî wê ne weke civakek ku ew zêde bi xosletên xwezayî weke ya gûndîyî dijî bê. Di dewama wê de wê ne civake ku wê bi zêdeyî wê bi şewayên weke nêçîrkirinê û hwd ve girêdayî wê bijî bê. Wê ji wan aliyan wê hin bi hin wê dûrkeve. Di awayekê de wê Çevlig (farm) wê pêşkevin. Di dema wê de wê, aliyan din ên weke ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman wê sawalgerî wê pêşkeve. Wê bi keriyên sawalan kedîkirin û xwedîkirin wê bibê. Wê bi wê re wê, bi temenekê wê bijî. Di dewama wê de wê, çawa

wê ji sawalên ku ew dihên xwedîkirin wê sûd wê were girtin ew wê weke çandek civakî wê hin bi hin wê pêşkeve.

Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê, ev ali wê bi zêdeyî wê bi zane pêşkevin. Mirov wê, ji xwe re wê, wan karan wê weke karna ku ew di wan de hin bi hin weke pîşeyî pêşdikeve wê bibê. Di wê temenê de wê, civakên şivan di rengekê de wê hin bi hin wê di wê temenê de wê li ser wê re wê pêşkevin. Civakên şivan wê mejuya wan wê di aslê xwe de wê kevntir wê herê, lê di wê demê de wê, di awayekê de wê ew wê were dîtî ku wê li ser wê, rengê jîyane jîyane bajarî û hwd re ku wê pêşkeve wê, weke aliyekê li rex wê ku wê pêşkeve wê were dîtî. Di wê temenê de wê civake şivan wê di warê sawalgeriyê de wê pispor bê. Wê di warê ji wê sûdgirtinê de wê bi zane bê û wê her ku wê dem wê bi wê re wê zêdetirî wê bi zane bê.

Di wê temenê de wê, aliyekê din jî wê ew wê bi wê re wê, karibê wê werênê ser ziman ku wê civake çandiniyê wê bi xosletên wê re wê weke aliyekê wê yê din ê ku wê civake şivan wê bi wan xosletên wê yên di demê de wê pêşkevin wê temem bikê. Wê di wê temenê de wê zadên cûr bi cûr wê were dîtî ku wê werina çandin û wê werina pêşxistin. Di dewama wê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, di reng û awayekê de wê pêşbixê bê.

Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman ku wê çawa wê xwe di rengekê de wê, bide dîyarkirin. Xosletê civake demên kevnera wê, bêgûman wê bi wan aliyan ve wê ne bi sînor bê. Weke ku me li jor li hin deverna hanî ser ziman wê civake bahrê wê pêşkeve. Ev wê çawa bê? Ew wê di wê rengê de bê ku wê civakên ku wê jîyanek ku ew bi wê dabare xwe li ser dahatên ji bahrê ku ew bi wê dijin bin. Wê di wê çerçoveyê de wê, bi wê re wê bibê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bide dîyarkirin.

Civaka bajarî wê hin bi hin wê, di wê demê de wê, derkeve li pêş. Wê xosletên wê yên ên ku wê bi zanînê wê werina li holê wê bibin. Di wê temenê de wê di warê lêpîrsînên li ser zanîna di derbarê tiştê de bi pisporî û ankû bi pişeyî û hwd wê bibê. Hinek awayên lêpîrsînên bi wê têgihên sofistan û hwd re wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê di rengekê de wê, têgihîştinna wê bi xwe re wê bidina me. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, ev wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin.

Weki din wê, li nava bajêr wê deverên weke saziyên ku wê di wan de wê, berhevbûn wê bibê wê bibin. Wê deverên ku wê hin bi hin wê tişt wê di wan de wê bîn çêkirin û firotin wê bibin. Di wê temenê de wê karê hesinkariyê û hwd ku wê bibê wê di wê warê de wê di aslê xwe de wê, bale mirov wê bikişênê. Ev kar wê bi mejuya xweya di nava jîyane şariştanî de wê kevntir jî wê herê.

Wekî din wê dikarê wê, di nava jîyanê de wê rewşên weke yên bi xwandinê wê hin bi hin wê biafirin. Pêşî wê kesên bi zane ku ew di derbarê tiştê de bi zane na wê fêrî kesên dora xwe wê bikin. Piştî wê wê ji girseyan re wê bidest axiftinê wê bikin.

Em wê dibînin ku wê deverên xwandinê û hwd wê, di demên kevnera de wê weke deverên bi awayekê li wan perwerde dîtinê wê pêşkevin. Di awayekê de wê dibistanên felsefeyê û hwd wê di wê demê de wê pêşkevin. Wekî din wê di wê rengê de wê, berî wê, bawergehên ku ew li ser têgih û rêgezên xwe mirov perwerde dikirin wê bûban. Lê dibistanên dema felsefeyê wê hinekê wê ji wê cihê bin. Ew wê, di wê temenê de wê li ser têgînek bawerî û hwd wê zêdetirî wê bi aramcan xwe gihandina zanînê li ser tiştê û rewşê wê bi wê re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Wê, bi dibistanên felsefeyê û hwd re wê weke ku wê zanîn wê ji bawergehan wê were derxistin. Wê di awayekê de wê li ser esasê rengên zanînê fêrkirin wê weke ku wê bi wê re wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin.

Ev pêşxistinên bi zanên wê, bêgûman wê bandûra wê li rengê demê ê civakî û pêşketina wê jî wê bibê. Di wê temenê de wê di serî de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê civak wê bi wê re wê şewayên nû wê bi xwe re wê di rengekê de wê wekek u wê bide pêşxistin û wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê were hanîn li ser ziman bê.

Di awayekê de wê civak û zanîn ku wê bigihijê hev wê di awayekê de wê bi hev re wê êdî wê hev bi hev re wê biafirênin. Wê di wê temenê de wê civakên dema kevnera wê weke civakên ku ew bi wê rengê wê bi aqilê felsefeyê wê pêşkevin. Wê bi aqilekê lêpîrsîner wê, bihizirin û wê kirinên xwe û kirinên li hemberî xwe wê bi aqilî wê lêbîpîrsin. Ev di wê temenê de wê weke xosletên civake dema felsefeyê bê. Di wê temenê de wê, lêpîrsînên ku wê bibin wê di wê rengê de wê xwe bi wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bidina dîyarkirin bê. Di dewama wê de wê

dikarê wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê civaketiya dema kevnera wê, di wê rengê de wê bi xosletên zanînê re wê xwe êdî wê biafirênê.

Jîyane civaketiya demê wê bi awayekê rûniştî bê. Û di cihê xwe de wê çawa wê derfetên xwe jîyankirin û debarekirinê wê biafirênê wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, jî wê bi xosletên zanînê re wê pêşkevin.

Di awayekê de wê ev wê, bi wê re wê bibê. di nava bajêr de wê, dîsa wê qatmaniti û tabaqati wê pêşkeve. Wê dema ku wê hemû kesên di bajêr de dijîn wê weke kesên ku ew di awayekê de weke azad û xwedî mal bin. Di awayekê de wê bi wê re wê, bibin. Di nava jîyanê de wê, komên kesên dewlemend wê bi demê re wê biafirin û ev kes jî wê bi zêdeyî wê weke kesên ku ew di awayekê de wê, têkiliya wan bi şêwayekê bi desthilatî û rêveberiyên re ew hena bin. Wê dema ku wê desthilatî wê şer bikê û wê bi serkeve wê weke genimet kesên ku ew dilgirtina wê weke kole wê hilde û ev wê weke hêza kar ku ew di destê xwe bikarbênê û bi wan di destê xwe de ew zêdetirî berhevkinê bi kedan wan bide çêkirin. Aboriya kolederî wê bi wê rengê wê, biafirê û wê bi demê re wê li nava jîyanê wê serwer bibê.

Di wê rengê de wê şerên demê wê ne tenê wê bo dagirkinê û bi dest kirinê bin. Wê weke hinek pêwîstiyên aboriya kolederî jî bin. Di wê temenê de wê, ev wê xwe di wê demê de wê, di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê ev pêvajoyên şer wê di nava dîrokzanên demê de wê çendî wê bi gotinên sofistika wê werê hanîn li ser ziman jî wê dîsa wê, ji wê şûn nemênê ku wê çawa wê dîmenekê wê yê di çerçoveya pêşxistina civakek serdest a kolederî jî ku wê biafirênê. Di wê çerçoveyê de wê, qaydkirinên bi nivîskî wê ji me re wê bo demên piştre wê bina sedem ku ew ali li ser navê têgînek mirovî û rastîfîyê ku ew bîn kirin werina bin lêpîrsînê de jî. Wê bi wê yekê jî wê weke aliyna ku wê kêrî mirov wê werin. Di wê demê de wê, bi zêdeyî wê, aqil wê pêşkeve û wê were dîtî ku wê bi zêdeyî wê, qaydkirinên bi aqilî wê bibin. Ger û geştên ji herêmê li herêmê, serborî û hwd wê, di wê temenê de wê, dema ku wê werina ser ziman û ankû wê werênina ser ziman wê di wê de wê ev alî jî wê bi awayekê wê werina hanîn li ser ziman.

Wê dema ku em bahsa jîyane bajarî wê bikin wê di nava wê de wê çawa wê, ji aliyekê din ve jî wê statûyên civaknasî jî wê hin bi hin wê bi awayekê wê biafirin wê dikarê wê ji aliyekê ve wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di wê demê de wê, were dîtî ku wê, çînen civaknasî

wê bi awayekê hiyararşikî wê di wê temenê de wê hin bi hin wê biafirin. Weke ku me li jor hanî ser ziman wê dervî têginên bi rewşa kole, mirovên azad û ankû hemwelatiyan zêdetirî wê, rewşên weke yên rêveber, çewlig (farm), karsaz, firotvan, û ankû bazirgan, komên oldar, leşker û hwd wê bi hinek komên din re jî wê biafirin. Ev kom wê di awayekê de wê, di nava civakê de wê bi hin wê weke komên ku wê rewşên xwe yên aborî wê di awayekê de wê biafirênin û wê bi wê rengê wê, dinava jîyane civakî de wê bi awayekê wê bijîn.

Di têginên weke yên bi pişeyê û hwd wê, di wê demê de wê hê zêde wê ne li pêş pêşketî bê. Lê wê di awayekê de wê, destpêka wê di rengê de wê bibin. Ew wê, di rengê de wê, weke bi lêppersînên bi hizirî ku wê kesek wê li ser mijarekê wê bi zane bê û hwd re wê xwe bide dîyarkirin. Minaq wê ev wê bi zêdeyî wê di warê zanetiyê de wê bide dîyarkirin. Kesên weke ku ew lêppersînên astronomikî û ankû stêran wê ji xwe re wê bikina kar.

Di wê rengê de wê bajar wê weke welatekê ku wê rewşên xwe yên civakî, civaknasî, rêveberî, ramiyarî, çandî û hwd wê biafirênê wê bi wê re wê, di dîmenekê de wê bê dîtin.

Civaknasiya bajêr wê, di wê temenê de wê, weke civaknasiyek ku wê di nava wê de wê bi hev re wê gelek kes wê bijîn û ew hev nas dikin û têkiliyê bi hev re didênin û ji hev fêr dibin. Wekî din wê kesên ji dorê ên weke gûndan û hwd wê, dema ku ew mal çêdikin wê ya ku ew zêde di dest de berhev bû wê werênê nava bajêr û wê bi awayekê wê, bi tiştê din wê bi gûharê. Wê di wê temenê de wê di rewşekê de wê, ev rewş wê bina temenê pêşketina rewşa destpêka weke ya bazarê û hwd di nava bajêr de.

Ji xwe wê, di nava bajêr de wê ev wê di wê temenê de wê pêşneketinaê wê mirov nikaribê ne li bendê wê bê. Ew wê weke aliyekê ku wê, li gorî pêwîstiyên civake bajêr wê di rengê de wê bi hin wê pêşkeve û wê reng û awa wê bistênê.

Civake nava bajêr wê weke civake ku wê bi aqil wê pêşkeve û wê xwe bi temenê xwe wê bide dîyarkirin. Ev wê di sserî de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê. Di demên kevnera de wê bajarên wê di wê rengê de wê kesên wê yên zane ên weke 'şêwirmend' wê hin bi hin wê bibin û wê di rengê de wê, derkevina li pêş. Di nava giştîya civakê de wê kesên ku wê weke bi wan dihê şêwirin wê derkevin li pêş. Ev kes wê di nava civakê de wê weke kesna bi zane bin û wê, di wê

temenê de wê weke kesên ku ew bi aqilê xwe û li gorî zanîna xwe ku ew dihênina ser ziman û rê şanî mirovan didin.

Di wê temenê de wê ya rast wê çî bê û çawa bê wê bi wê re wê, li wê bihizirin û wê bi wê re wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Wê, di wê temenê de wê, bi kiryar û kirinên mirov wê bi rastî û ne rastîya wê re wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî ew wê xwe bide dîyarkirin ev wê weke kesna perwerdekar ên bi xwezayî wê di nava civakê de wê bibin bin. Wê dema ku wê di nava girseyê de wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê gelek kes wê bibihîzê û ew jî wê ji wan re wê weke fêrbûnekê wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê hin bi hin wê zanînên civake bajêr ên hevbeş ku ew dizanîn wê bi wê re wê biafirin. Zanînên civake bajêr wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê çawa wê pêşkeve wê, ew jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê bê. Wê di nava civakê de wê, çawa wê bi hev re wê bijîn wê, ew jî wê li ser wê were lê hizirkirn. Wê dema ku em li nava têgînên weke yên bi felsefeyî ku ew dihên ser ziman ên weke minaq têgihên platon ku ew pirtûka xwe ya 'welat' de dihênê ser ziman de wê, bi awayekê wê, têkiliya nava hev, rewşên destûrî ku ew li girî wê bijî û ew destûr wê çawa wê azadiya wê biparêzê û ew sipartekên wê çî na li hemberî wê ya wê desthilatê û hwd wê, di wê de wê bin wan wê xatbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê bi wê re wê ew jî wê were dîtîn ku wê were ser ziman ku wê mirov wê çawa wê, pêşkeve û wê hêzên bi xwe yên bi zane wê bide dîyarkirin û hwd wê were dîtîn ku wê were hanîn li ser ziman. Lêpîrsînên sokrat û hwd ên li ser têgîhek rewîstî weke ya sîyanê û hwd ku wê bêne ser ziman wê, girîng bin ku mirov wan bibir bikê. Ber ku ev wê di wê temenê de wê, mirov wê bi wê re wê, bi têkiliya siyan û zanîna xwe re wê, fahma ku ew digihijiyê de wê bi wê re wê, di rengê de wê pêşkeve û wê xwe bi keseyetîya xwe re wê bide dîyarkirin. Ev xosletên keseyetî na ku mirov wê karibê wan werênê ser ziman bin.

Çerçoveya pêşveçûnên civakî ên serdema kevnera wê, di dîmenekê de wê, dîmenekê hemdem ê bi sazûmanî jî wê bi xwe re wê di rengê de wê bidina me. Di wê çerçoveyê de wê, li herêmên asya nêz û ya dûr de wê têkiliyên wê yên ku ew dibin wê, di rengê de wê were dîtîn ku wê di wê demê de wê zêdetirî wê bikê. Çîn û hindistan jî wê di wê demê de wê, hem bi civakî û hem bi felsefeyî wê demên xwe yên kevnera wê bijin. Pêşveçûnên ku ew li wan herêman dibin wê bi têkiliyên wan ên bi herêmên din re wê, were dîtîn ku wê bibê. Ev wê dema imperatoriya

medya de li mesepotamiya bê û ankû di demên din ên piştê wê weke ya pers a axamanişan û hwd wê di wan de wê were dîtin. Di wê demê de wê çûn û hatinên nava herêmê û danûstandinên ku wê dibin wê di wê temenê de wê bibê. Di awayekê de wê dema ku em mejuya zerdeşt û ankû piştî manî dixwênin em dibînin ku wê were ser ziman ku wan xwe gihandiya çîn û hindistanê. Heta ku wê li wan herêman wê bi erkolojikî wê derketinên li holê û kifşkirinên ku ew dibin wê di awayekê de wê, di derbarê nîşanakên wan rêwîtiyên weke wê de wê karibin bi têngîhî werina hanîn ser ziman wê bibin.

Wekî din wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê demê de wê li mesepotamiya wê pêşveçûnên mazin wê bibin û wê, di awayekê de wê, ji mesepotamiya û heta misra kevn wê di wê çerçoveyê de wê, were dîtin ku wê pêşveçûn wê bibin. Î ro jî wê gelek bermehiyên ku wê li bakûr û rojavayê kurdistanê ên weke di demên komegene û ankû demên û hwd wê karibê bahsa wan bikê. Di wê çerçoveyê de wê, deverên ku wê weke li rimêlan û gelek deverên ên rojava û hwd wê, weke anfi'yên wê demê wê werina ditin ku wê hebin. Ev jî wê nîşanaka demek kevnera a herêmê ku wê, bi wê re wê were dîtin ku wê were jîyankirin.

Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê werêninê ser ziman ku wê, demên kevnera ên herêmê wê, di derbarê jîyane wê ya civakî de wê, nîşanakên ku wê bi vegotinî û erkolojikî wê werina dîtin wê bidina nîşandin ku wê di wê warê de wê, pêşveçûnên giring wê bibin. Di wê demê de wê, piştî dema mitannî wê dema med wê di awayekê de wê weke demek destpêkê a bûhûrîner a şariştanî bê û wê, di wê temenê de wê bandûr û çavkaniyên wê, di awayekê de wê bidina nîşandin ku wê li herêmê wê, bi jîyane civakî û hwd wê, xwediyê pêşketinên mazin ên li herêmê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman ku wê, sazûmanek civakî a hemdem wê çerçoveya wê di wê demê de wê xwe bide dîyarkirin. Piştî med wê, bi urartûyî wê werin û di dewama wan de wê, li herêmê wê serwerîya axamanişan wê were dîtin.

Di derbarê çanda demê de wê, bi civakî wê gelek çavkaniyên ku wê ji me re wê bina alikar ku mirov bi wan fahmbikê wê pêşketinek mazin wê bi wê re wê li herêmê wê werê jîyankirin û wê hebê. Ji bilî dîroka şer û dagirkirinên li herêmê wê ya civakî wê bi pêşveçûnên xwe re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin. Li dora sedsale 5 û hinekê din ji wê

virde tir wê rewşa babil, asûr û hwd wê, were dîtin ku wê di renekê de wê li herêmê wê bibin û wê, di wê çerçoveyê de wê, karibin bahsa wan were kirin. Babilî wê, nîşanaka wê hebin ku wê heta demên helenikî û piştî wê jî wê di renekê de wê, bi awayekê wê hebûna xwe wê bidina domandin. Heman tiştê bo hebûna asûrîyan jî wê karibê wê di wê temenê de wê bibêjê û wê werênê ser ziman. Li herêmê wê ev demên piştî wê, di renekê de wê di demên helenikî de wê were dîtin ku wê li herêmê bi pêvajoyên herikinên hêzên iskender û şerên wan û heta demên roma û li herêmê hêrîşên wan re wê, xwe bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyên wê yên ku mirov wê karibê bahsa wan bikê û werênê ser ziman bê.

Çand û hûnera demên kevnera

Wê dema ku mirov çav û nerînekê dide ser çand û hûnera demên kevnera wê bi wê re wê, di reng û awayekê de wê pêşketinek mazin wê bi xwe re wê di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Em î ro wê dema ku em li demên kevnera dinêrin wê bi çomlekên ku ew bi naqşî hatina çêkirin, mosaikên ku ew hatina çêkirin û hwd re wê, li wê dinêrin û wê bi wê re wê, dibînin. Li herêmên kurdistanê ên weke balqîsê wê di wê temenê de wê, dîmenekê berfireh wê bi xwe re wê têgînekê wê bide me.

Wekî din wê di dewama wê de wê li rojavayê kurdistanê wê gelek deverên weke kirman û anfiyên ku wê weke ku wê werina pênasekirin ku ew di wê demê de wê weke deverna ku wê weynek mazin wê bileyizin bin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê di awayekê de wê bahsa wê were kirin. Di demên kevnera de wê, di wê temenê de wê, dema ku wê bahsa hûnera wê were kirin wê di wê temenê de wê çawa wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin wê bi wê re wê were berçav.

Di nava çanda demên kevnera de wê bi zêdeyî wê aliyên ku wê werina dîtin û wê derkevina li pêş wê bi rewşên weke çanda xwarinê re bê, çanda werjişê re bê, çanda hûnerê û naqşkirinê re bê, û hwd re wê bi gelek aliyên din re wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Î ro em dema ku wê, di wê temenê de wê li wê dinêrin wê, di nava jîyanê de wê bi wê temenê wê, di awayekê de wê, radayek bi jîyanî wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di warê têkilîyên bi hev re bê, çanda bi hev re jîyankirinê re bê û hwd re wê were dîtin.

I ro em dema ku em li nava nivîsarên filosof, nivîskar û hwd ên demê dinerin wê gelek nivîsarên weke bi wêjeyî ên weke tiyatro û ankû şano wê werina dîtîn. Di wê demê de wê, deverên weke yên anfi'yê ku wê pêşkevin wê hinekê jî ev dever wê, bo du tiştan wê werina dîtîn ku wê werina bikarhanîn. Yek wê, bo li hev civîn û niqaşkirinê bê. Ya din wê bo nivîsarên weke bo leyistikê ku ew dihên kirin li pîretikê de bê. Wê di wê temenê de wê, kes wê bi wê re wê bileyizin.

Di awayekê de wê mijare anfi'yên demê wê hinekê jî wê di wê rengê de wê dîmenekê jîyanî wê bi xwe re wê, di wê çerçoveyê de wê bidina dîyarkirin. Li girêkê bixwe jî wê, dema ku wê bahsa deverên weke akropolisê û hwd wê werê kirin wê di temenê civînbûna ku wê di wê temenê de wê bi kesên zane re ku wê were û bibê re wê di awayekê de wê bahsa wê were kirin. Weki din li rojavayê kurdistanê li deverên weke amudê, rimêlan, ayndarê û hwd deverên kevnera û ankû weke anfi'yan ji wan deman mana wê di wê temenê de wê têtînek xort wê karibin bi me re bidina çêkirin.

Di nava civakê de wê, ev wê, bi wê re wê, derkeve li pêş. Wê, di awayekê de wê di fahmkirinê de bê û ankû di dîtina bi nerîna bi çavan bê wê mirov wê li ya xweşiktir wê weke ku wê lê bigerihê. Wê di wê temenê de wê hêsta xwe gihandina ya baştir wê bi wê re wê, bêbê. Di awayekê de wê, mirov wê bixwezê ku ew deverên jîyankirinê ên xweşiktir ji xwe re çêbikê. Ber vê yekê wê malên baştir wê ji xwe re wê çêbikê. Wê, bi wê re wê, di çanda xwarinê de wê, ew jî wê were dîtîn ku wê, derkeve li pêş ku wê, bi çanda çandiniyê û hwd re wê, şewayên bikarhanîna zadên bidest dihê xistin ên weke genimê û hwd wê, bi cûreyên cihê wê çawa wê were bikarhanîn wê were ji wê bahs kirin. M. I. FINLEY wê di xabate xwe ya **li ser aboriya demên kevnera** de wê bahsa çanda xwarinê a ku wê li mitbaxên herêmên mesopotamya û yên girêkê bi dewlemendiyekê ku wê çawa wê pêşkeve wê bahsa wan bikê. Wekî din wê di awayekê de wê bahsa çanda demê ku ew wê çawa wê, di dîmenekê de wê, li ser dîmenekê baş wê pêşkevê wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Weki din wê çanda vexwartinê wê pêşkeve. Minaq wê di nava têtîhên mitolojikî ên girêkî de wê, 'dionysos' ku wê bahsa wê were kirin wê, di wê temenê de wê weke 'yazdanê vexwartinê wê bahsa wê were kirin. Di wê temenê de wê di rengê hizirkirinên li xwe û jîyane xwe wê, di nava felsefeya demê de jî wê hinek têtîhên ku wê di wê temenê de wê mirov wê karibê wê werênê ser ziman wê bibin. Têtîhên felsefeyî ên epikur ku

ew dihênê ser ziman wê, di wê temenê de wê, li ser mijare dilxweşîyê û dilxweşbûna xwe û ankû şabûnê û hwd re wê, werina ser ziman. Di wê temenê de wê, bi têgîna 'wê dema ku tu du wê de dijî wê weke tu dixwezê wê bijî' re wê, werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di dîmenekê de wê, ew wê werênê ser ziman. Li kurdistanê li deverên weke sûr û heskifê wê deverên weke yên 'hamamê' û hwd wê, were dîtîna ku wê xwediyê mejuyek kevn bê û wê, di wê temenê de wê dema ku ew mejuya wê dixwestîna ku ew were hanîn li ser ziman wê heta demên kevnera wê were birin. Di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Wekî din wê çand û hûnera naqşkirinê û qûsîna bi hêkelî wê were dîtîna ku wê pêşkeve û wê li herêmê wê li pêş bê. Di wê temenê de wê, gelek pêjn û rewşên ku wê di wê temenê de wê bi naqşî ku mirov wê karibê wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman wê, di wê çerçoveyê de wê were dîtîna ku wê bibê. Çanda hamamê wê di wê demê de wê li deverên weke 'loş' ku wê mirov wê di demên ku ew dixwezê xwe rehet bikê û rehet berdê wê herê û wê li wê rûnihê. Li kurdistanê li deverên weke heskifê û hwd wê nîşanakên wê hebin. Di wê temenê de wê, ev wê, di awayekê de wê were dîtîna ku wê derkeve li pêş.

Weki din wê weke aliyekê din jî wê, bi wê re wê were dîtîna ku wê kesek wê dema ku wê bixwesta wê here deverek bi wê rengê wê berdêla wê bi pere û hwd wê bida. Çanda wê, bi wê re wê, were dîtîna ku wê bibê. Bi heman rengê wê dema ku mirov wê bahsa çanda dayîna berdêlê wê bikê wê bi wê re wê ew wê weke aliyekê wê yê din wê karibê were ser ziman wê, deverên weke lê xwarin xwarinê wê, bi wê rengê wê biafirin. Di xabate xwe ya li ser 'xwarinên serdema kevnera û çanda xwarinê' a **Andrew dalby** û **Sally Grainger** de wê, di wê temenê de wê bahsa rewşên ku wê pêşkevin wê bikin de. Di mijare bikarhanîna rewşên weke ava germ û hwd wê weke ku me di çerçoveya têgîna hamamê û hwd de kirpend wê, di nava têgînên ku wê di berhemên demê de wê were ser ziman de wê, bê ser ziman ku wê bo bahskirinan jî wê were bikarhanîn. Minaq Calsus wê di xabate xwe ya bi navê "de Medicina" de wê bahsa rewşên bi wê re ku wê di nava têgîna tendûrûstî a hemdem de wê bi têgîna 'hidroterapi'yê wê werê ser ziman wê bikê.

Weki din wê ev rewş wê, weke bo rehetiyê ku wê werina kirin wê, weki din wê bo xweşîkbûnê jî wê werê dîtîna ku wê werê kirin. Di awayekê de wê, mijare xweşîkbûnê ku wê were ser ziman wê, di wê temenê de wê, xwe xweşîkkirinê a bi cilên xweşîk ku ew di acibênê bê û ankû weke

rewşên din ên weke bi rewşên xwe dermankirinê û hwd re wê, werê dîtîn ku wê bibin. Ev jî wê weke aliyên din bin. Li kurdistanê rewşên weke yên 'daqên ku wê jin wê li bin zeniya xwe çê dikin û ankû piştta destên xwe û hwd wê çêbikin wê çendî wê bi hinek têgihên bi bawerkirinê wê werina çêkirin wê ji aliyekê din ve jî wê weke bo xweşikbûnê jî wê were dîtîn ku wê were çêkirin. Di wê temenê de wê rewşên weke wê, di wê temenê de wê, ne tenê li kurdistanê û mesopotamya wê, di demên kevnera de wê li girêkê û roma jî wê were dîtîn ku wê zêde wê hebin û wê, bi giştîve wê were dîtîn ku wê derkevina li pêş.

Minaq wê li kurdistanê wê di wan deman de wê were dîtîn ku wê çawa wê cil wê ji hiriyê û hwd wê werina çêkirin wê, bibê. Di awayekê de wê, malbatên ku ew xwediyê keriyên sawalan ban wê ne tenê wê ji şîrên sawalan wê sûdbigirtan. Wê her wusa wê ji hiriyaya wan jî wê di rengekê de wê, sûdbigirtan. Wekî din wê, di wan deman de wê, fêrî şawata zûwakirina zibilê sawalan bo zivistan jî wê bibin. Ev wê li kurdistanê wê, di demên piştta jî wê di rengekê de wê bibê. Bi wê rengê ew, bi navê wê re wê bi kurdî wê "pêvadan" û ankû "tapik" wê biheta gotin û wê ji wê biheta bahskirin. Ev wê weke ardûyên şawatê ên zivistanan wê bi heta amedekirin.

Weki din wê sawalên ku wan ji xwe re di gûharandin û goştê wê dixwarin wê çerme wan wê ji xwe re wê bikiran cil. Di demên berê de jî wê çerm wê bi awayekê biheta bikarhanîn weke amûrên ser nivîsandinê û hwd. Lê di wê demê de wê, weke kirina cil û hwd wê, were dîtîn ku wê bê pêşxistin. Di şewayê cilan û cil li xwekirinê de wê çanda wê, di awayekê de wê pêşkeve. Wê di wê temenê de wê, bi têgîna 'acibandinê' û 'xwe bi wê xweşikkirinê' û ankû 'xwe xweşik dana nîşandinê' û hwd re wê bibê. Di wê çerçoveyê de wê çanda girêdanê û ankû çanda tiştên weke 'gardaniyan' ku wê ji zêr, zîv û hwd wê were çêkirin wê bi wê re wê were dîtîn ku wê bibê. Wekî din wê çanda bikarhanîna zîv û zêr wê hê di wê demê de wê were dîtîn ku wê pîrr zêde wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê bi wê re wê, halandina zêr û ji wê çêkirina tiştên din wê di wê demê de wê, li kurdistanê û mesopotamya wê, bibê. Heta ku wê, mejuya wê li gorî ku wê di nava civakê de wê were ser ziman wê kevntir wê herê. Ev wê, di awayekê de wê weke çanda dema bajaritîyê a demê jî bê. Wê di wê demê de wê, ev kar wê kirina wan wê weke bi pişesazîyî û hwd re wê pêşkeve. Yan jî kesên ku di wan çêkirinên bi destî û hwd de wê, pîspor bin wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê, tiştan wê çêbikin. Wekî din wê, amûrên bi wê rengê ên weke bo

xamilandinê wê di wê demê de wê were dîtin ku wê pirr zêde wê pêşkeve û wê bibê.

Di gelek goristanên ku wê ji wê demê ku wê werina kifşkirin li herê mê wê di wan de wê tiştên bi wê rengê ên ku ew hatina çêkirin û ankû weke 'pêşmalkên zêr' ku ew hatina çêkirin bo mêran û hwd wê werina dîtin.

Çanda xamilandinê wê di aslê xwe de wê li mesopotamya û misra kevn wê zêdetirî wê mejuya wan wê kevntir wê herê. Di wê temenê de wê, nivîsarên ku ew dihên kirin û ankû li ser tabûtên mumian ku wê werina çêkirin wê di wê temenê de wê were dîtin.

Weki din wê were dîtin ku wê kumaşên ku ew bo xamilandinê wê pêşbixin wê hebê. Wekî din wê di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê, werênê ser ziman ku wê, tiştên weke kopolan û ankû şûr û xancerên ku ew destikên wan dihên xamilandin wê werina dîtin.

Çanda tiştên weke gustilkan, bazinan û hwd wê, di wê temenê de wê, were dîtin ku ew bi awayên cûr bi cûr wê hebê. Heta ku mirov wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê minaqên bi wê rengê ên ku ew hatina çêkirin wê bi hûnerî wê, çandaka pêşketî ku wê bidina dîyarkirin wê werina dîtin.

Di wê temenê de wê, di awayekê de wê çêkirina hêkelan bo bergkirinê ji wan re wê bibê. Hê di demên sûmerîyan û wan de wê bi wê were bawerkirin ku wê ti tiştan de wê, gîyan wê karibê bicih bibê û ankû wê hebê. Di wê temenê de wê di nava cismê û têtînek gîyanî de wê hevgirtinek levkir de wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Minaq wê çêkeriyên bi destî ên weke 'şahmaran' wê, bi destî bin û wê weke wê gelek minaqên din ên ku mirov wê karibê wan kifşbikê û werênê ser ziman wê werina dîtin ku wê hebin.

Weki din wê tiştên xweşikkirinê wê di regekê de wê were dîtin ku wê bibê. Çanda ku wê jinek û ankû mêrek wê dema ku ew zewicî wê çawa wê werina xamilandin wê hê di wê demê de wê hebê û wê mirov dikarê wê bi çanda demê re wê kevntir jî wê bibê.

Di wê rewşê de wê xwestina wê dana li der a wê hêst û xweşikatiyê wê bi wê re wê, di awayekê de wê were dîtin ku wê bibê. Mirov wê pêşî wê tiştên ku ew dibinê wê bi zanaatî wê pêşî wê weke ku ew wê kopî bikê. Wê weke wê tiştêkê wê derxê li holê. Wê di wê temenê de wê ev wê, weke çûkekê bê, û ankû tiştêkê din a ku ew zindî û ankû ne zindî bê.

Di çerçoveya tiştên ku wê ji demên kevnara wê werina dîtin di demên piştê de wê, di wan de wê di wê temenê de wê were dîtin ku wê di wê rengê de wê çandek pêşketî a civakî wê hebê. Ev alî wê di awayekê de

wê pêşkevin. Û wê derkevina li pêş. Wekî din hundurê wê male ku mirov wê di wê de dijî wê xamilandina wê, û hwd wê, ew jî wê were dîtî ku wê di wê demê de wê bibê û wê, hin bi hin ev wê weke çandek civakî wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Çêkirinên weke merşên ser rûniştinê ji hiriyê wê weke çandek ku wê heta wê demê wê herê wê li kurdistanê û deverên din ên li dora wê hê xwe bi şêwayekê wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê rewşên weke yê çêkirina merşan bi destî wê di wê temenê de wê weke çandek herêmê a kevnera wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Ev wê ne tenê wê bo hundurê malê ku ew dênin û li ser wê rûnihin wê, weke 'xaliçe' ku wê bi hêt ve wê bo xweşikkirinekê wê bîn çêkirin jî wê bi wê re wê, di rengekê de wê were dîtî ku wê bê çêkirin. Ev wê, di wê temenê de wê bi demê re wê hin bi hin wê weke çandek rûniştî a ji wê demê û ankû ji demên berî wê demê ku wê heta demên piştî wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin bê.

Çanda hundurê malê, ya xwarinê a herêmê wê di wê çerçoveyê de wê di aslê xwe de wê pirr zêde wê navdar bê. Wê di wê temenê de wê dikarê wê ji gelek aliyan ve wê bahsa wê bikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê çêkirina pêjnan û bi wan re wê, rengdayin wê weke çandek zêde kevn a herêmê wê xwe bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê ev pêjn wê ne tenê wê bo xweşikkirinê wê weke dagerna ku wê wate li wan wê were kirin bo rewşên baweriyê û hwd. Di wê temenê de wê, ew pêjn wê di rengekê de wê dema ku mirov ew di jîyane xwe de girtin wê weke ku ew bi nirxek ku ew bi wê bawer dikê û ankû bo mirov pîroz a wê bi wê re wê bijî wê li lê were.

Di awayekê din de wê di wê temenê de wê bikarhanîna rengan wê were dîtî. Wê reng wê di nava baweriyên kurdistanî de jî wê were dîtî ku wê xwediyê hinek wateyên ku wê bi pîroziya wan re wê werina ser ziman bin. Di wê temenê de wê di awayekê wê çawa wê harmoniya bi rengan wê bidina dîyarkirin û ankû wê ji wan wê awayên cûr bi cûr wê werina çêkirin û derxistin li holê wê bi wê re wê were dîtî.

Weki din wê di dewama wê de wê, reng wê, bi wê re wê, bi awayekê desenî ku wê mirov wê li ser xwe wê bi wê re wê çawa wê were dîtî û ankû wê bikeve levkirinekê û hwd de wê li wê jî wê bihizirê. Wê di wê temenê de wê were dîtî ku wê were pêşxistin.

Li kurdistanê wê weki din wê mijare pêşxistina tiştên weke bi bêhn wê hebê û wê mirov dikarê wê di awayekê de wê, bi mejuya wê re wê

kevntir wê bibê. Di wê temenê de wê, dibînê ku wê bêhnên ku wê heta roja me wê bi kurdî wê bi navê "endeko" wê werina bi navkirin wê di wê temenê de wê ji tiştên bi bêhn wê werina derhanîn û wê mirov wê li cem xwe bigirê û ankû wê li xwe bikê. 'Endeko' wê weke navê bêhna gulê û hwd a xweşik ku wê bi xweşikatiyekê wê biheta xiyalkirin ba. Di wê temenê de wê bêhn wê hêstekê xweş wê bi mirov re wê bide çêkirin.

Di wê temenê de wê dema ku em bahsa têgîna bêhnê wê bikin wê bi rewşa jinê re wê di wê demê de wê weke gelek rewşên din ên bo xweşikkirinê bi cil û hwd ku wê werina pêşxistin di temenê xamilandinê de wê, were dîtin. Ev wê, di wê demê de wê hin bi hin wê weke aliyekê ku wê bi zêdeyî wî, derkeve li pêş bê. Wê, di wê rengê de wê, weke çandek dema kevnera wê bi demê re wê xwedi rengê de wê bide dîyarkirin.

Di demên kevnera de wê, bi wê re wê, di awayekê de wê, ev rewşên ku em dikarin wan hê zêdetirî di awayekê de bi gelek aliyên din jî wan werênina ser ziman wê weke çandek civakî a demê wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê ev wê bi wê re wê hin bi hin wê were dîtin ku wê derkevina li pêş.

Di demên kevnera de wê, mijare çand û civakê wê, ev aliyên ku me hanîna ser ziman wê hinek aliyên wê biafirênin lê wê ne hemû aliyên wê biafirênin. Wekî din wê di awayekê din de jî wê aliyên din ên ku wê dinava rewşên jîyane wê ya demê de wê were dîtin ku wê werina ser ziman wê were dîtin.

Çanda dema kevnera wê, di awayekê de wê weke çandek civakî wê bi serwerî wê, pêşkeve û wê, xwe bide dîyarkirin. Di demên kevnera de wê, bi wê re wê, di rengê de wê bê dîtin ku wê derkeve li pêş. Di nava jîyane bajaritîyê de wê pişeyîtî wê pêşkeve. Wê hesinkerî, zêrkerî, zîvkerî, di warê dirûtina cilan û hwd de wê, were dîtin ku wê pêşveçûnên mazin wê bibin û wê xwe bidina dîyarkirin.

Di awayekê din de jî, di mijare sofreya demên kevnera bê. Wê di wê çerçoveyê de wê di çerçoveya têgîna sofreya wê ya xwarinê de wê were dîtin ku wê awayekê pirr zêde cihêrengê wê xwe bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Weki din wê di warê xwarinê de wê, weke têgîhek bi rada wê pêşkeve. Di dewama wê de wê di çanda cilan de wê ew wê were dîtin ku wê, di wê demê de wê, ew rewşa çînkirin û qatagorikirina ji nava hev ku wê ki wê aidî kijan astê û radayê û ankû çîne bê wê bi wê re wê, di rengê de wê were dîtin ku wê bi wê re wê, were dîyarkirin. Çil wê hem wê di rengê de wê ji kijan herêmê bûnê wê bide dîyarkirin

û hem jî wê di wê temenê de wê, ji çînek serdest a û ankû ne ji çîna serdest a wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ne tenê cil her wusa wê bi cilê re wê, rengê girêdanê, û hwd wê bi wê re wê hinek wateyên ku mirov wê kariba bi wê fahmbikira wê bi wê re wê biheta dîtin.

Wê dema ku em bahsa çanda civakê a demê bikê wê di wê temenê de wê, di wê rengê de wê ev wê bi wê re wê were dîtin ku wê bibê. Tiştekek din jî ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bibêjê wê li mesopotamya û kurdistanê wê, çêkirina dinanan ji zêr wê were dîtin ku wê hebê. Di wê temenê de wê, yan jî wê, çêkirina dinanan ji tiştên din wê, were dîtin ku wê bibê. Ev wê, di wê demê de wê, pêşkeve û wê weke di gelek warên din de ku wê bibê wê di wê warê de jê wê kesên ku ew di wê warê de pispor bin wê pêşkevin û wê derkevina li pêş wê bi wê re wê hebin.

Çanda xwandinê di demên kevnera de

Di demên kevnera de wê di rengekê de wê çanda xwandinê wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê pêşkeve bê. Di wê temenê de wê weke ku me li jor li çend deveran wê hanî ser ziman wê, zanîn wê ji nava hêtên bawergehê wê derkeve û wê di wê demê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê karibê wê di wê çerçoveyê de wê werênê ser ziman.

Wê dema ku em bahsa çanda xwandinê wê bikê wê bi wê re wê bi zêdeyî wê weke xosletekê wê yê giring wê pêşketina dibistanên xwandinê wê bibê û ev wê weke deverna zêde ku wê bi bandûra xwe re wê bidina dîyarkirin. Di wan de wê, têgihên xwezayî wê werina lê hizirkirin. Di dema ku mirov wê bahsa felsefeya demên kevnera ên li deverên girêkê ku wê pêşkeve wê were kirin wê bi zêdeyî wê navên dibistanên felsefeyê ku ew dikevin wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Ev dibistan wê di wan de wê, di awayekê de wê zanîn wê were pêşxistin û fêrkirin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê mirov wê, di wê rengê de wê fêrbûnekê wê bi wan re wê di rengekê de wê weke ku wê bijî. Di wê temenê de wê di wê rengê de wê weke aliyekê wê yê din jî

wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Wê dema ku em bahsa têgih û rewşa dibistanî wê li herêmê wê bikê wê di aslê xwe de wê karibê mejuya wê pirr zêde kevntir bibê. Piştî ku wê demên şariştaniyê wê ji demên sumeriyên û pê de wê dest pê bikin û de wê, di awayekê de wê deverên weke yên fêrbûnê û xwandinê jî wê, di rengekê de wê bibin. Ev wê pêşî wê di deverên weke yên bawergehan de wê bibin û xwe wê di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Di demên sumeran de wê, di zaguratan de wê were dîtî ku wê di wê temenê de wê civinbûna kesan wê bibê û wê di wê temenê de wê ew wê bibê. Di wê demê de piştî ku wê nivîsandin wê pêşkeve û pê de wê di wê temenê de êdî wê li ser wan rêgez û destûrên nivîskî û hwd re wê ew were dîtî ku ew fêrbûn wê bibê. Di derbarê wê de wê, zêde wê newê dîtî ku wê rewşên dibistanî wê bi fêrbûnê û hwd re wê, weke pêwîstînyekê bibin. Lê wê li ser hinek rewş û rengên bi fêrbûnê destûrên pîroz û ankû yazdanî û hwd re wê ew wê dema ku wî ki bi kijan yazdanê wê bawer bikê wê fêrbûna wî û derbarê wî û rêgezên wê de jî wê weke pêwîstînyekê wê di rengekê de wê xwe di nava jîyanê de wê hin bi hin wê bide dîyarkirin.

Di wê çerçoveyê de wê ew wê weke çandekê wê were dîtî ku wê bibê û wê rûnihê ku wê girse wê li deverê wê kom bibin û wê kesek ku ew weke oldarek û ankû kesekê bi navê wî yazdanî wê ji wan re wê biaxifê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê bi şewayê axiftinê û hanîna ser ziman ji girseyê û hwd re wê were dîtî ku ew wê bibê û wê bi rêve wê herê.

Di demên sumeran de wê, hin bi hin wê temenê wê jî wê biafirênê. Nivîsandina nivîsên bizmarî wê bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtî wê bi wê re wê, weke bineterna nivîskî ku wê bi wan wê fêrbûn wê were kirin û ankû wê li ser wan re wê rewşên weke yên perwerdeyê, xwandinê û ankû fêrbûnê wê werina meşandin.

Samuel noah kremer wê di pirtûka xwe ya bi navê 'dîrok ji sumeran destpêkê' de wê, bahsa rewşên hinek perwerdeyê ji nava nivîsên bizmarî ên demên kevî wê bikê û wê di wan de wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, di nivîsekê bizmarî de wê weke 'rojek xwandevekanê wê bi wê rengê wê di wê de wê werê ser ziman. «Zaroyê dibistanê tu demên zû de çûyî kûderê. Zarok wê bersivê wê bide. 'Ez çûma dibistanê. ' piştî wê nivîskar dibipirsê. 'Li dibistanê te çî kir?' zarok wê bersiva wê pirsê wê hema bêja nivîsarê wê bersivê wê

bidiyê di rojnivîsa xwe de. Min tableta xwe ji ber kir. Xwarina xwe ya nivîro xwar, tableta xwe ya nû amede kir. Min ew jî xilaskir, piştî wê min bi gotinê ragihandina xwe kir. Piştî nivro bi nivîskî spartekên min hatina dayin li min. Piştî ku ez ji dibistanê derketim ez çûma malê. Ez çûma malê û ketim malê. Min bavê xwe li wir rûniştî dît. Min gota bavê xwe sipartekên min bi nivîskî hena. Piştî ku min tableta xwe ji berkir ji wi re xwand. Bavê min dilxweş bû. .. Sibehê ku ez zû rabûm min berê xwe da dayika xwe û min gota wê xwarina min a bo firevînê bide min ezê çima dibistanê. Dayika min de jî wê du qorsikên nên ên gilover wê bidê min. Piştî ez ketim rê û çûma dibistanê. Li dibistanê yê em dihiymartin ji min pirsî ku ez çima dereng çûm. Bi tirs û çapkan hatima ber mamosteyê xwe û li ber li ser çokan xwe tawand.”

Lê bele li ser çokan rûnê û an li ser çokan nerûnê wî xwandavanê rojek xirab derbaskiriya, tê dîtin. Ji aliyê berpirsîyarê dibistanê ve wê gotinên weke raba serpiyan û her ber dêrî wê gotinên weke lê hişyarî û ceza wê were dayin(çav: Kramer, Samuel Noah(1956). History Begins at Sumer: Thirty-Nine Firsts in Man's Recorded History., p, 7-8).

Ji wê nivîsa bineterî wê were dîtin ku wê di her rewşê de wê, nivîsandin û wê nişegirtin wê di wê demê de wê bi nivîsên bizmarî wê di renekê de wê were dîtin ku wê were kirin. Wekî din wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê li ser temenekê zayendî jî wê ji hev cihêkirin û bi şêwayên fêrbûnê û hwd re jî wê were dîtin ku wê ew wê were kirin. Di awayekê de wê, piştî wê di demên hûrî, mitanî, asûr, babil, med û hwd de wê were dîtin ku wê li ser temenê perwerdeya zaroyan û jinan û hwd de jî wê, rewşên ku wê werina dîtin ku wê bîn kirin wê karin werina kifşkirin. Bi heman rengê wê li misra kevn jî wê weke ku em di nava nivîsên bizmarî ên sumeriyana de dibînin wê di renekê de wê hiyeroglif û papirus wê were dîtin ku wê werina pêşxistin û wê di wê temenê de wên kirin temenê perwerdeyê de. Li mesopotamiya wê dema ku em li rewşên perwerdeyê dinerin wê dikarin wê di du awayan de wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Yek wê di wê temenê de wê, li ser çerçoveya perwerdeyê a fêrbûnê bê. Ya din jî wê bi demên piştî wê ên weke bi lêkolînên astronomiikî û hwd re wê di dîmenekê de wê were dîtin ku wê were kirin. Di awayekê de wê di nava nivîsên bizmarî ên sumerîyan de û di demên piştî wan de wê di nava ragihandinên ku wê werina kirin de wê ragihandin û zanînen astronomiikî, geometriikî û hwd wê were dîtin ku wê bi zêdeyî wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê di awayekê de wê bi hev re wê di ahengekê de wê bi hev re wê ew wê, were kirin. Di demên

hûrîyan de wê were dîtînan ku wê bi navê yazdanan wê bawergeh wê hebin û wê her kesê ku wê di wan bawergehan de wê perwerde bibînê wê, piştî wê, weke rewşek şagirtbûnê ku wê were pênasakirin wê navê wê yazdanê xwe yê ku ew bi navê wê perwerde dîtî wê weke pasnav wê ji xwe re wê qizinc bikê. Wê demê ku ew navê wê û ankû wî hat ser ziman wê hingê wê ew wê, were ser ziman ku ew kes bi navê kijan yazdanê perwerde dîtîya wê bi wê were ji hev cihê kirin.

Di demên mîtannî û med de wê di rengekê din de wê rewşên weke di bawergenana de êm bi perwerdeyê wê bi zêdeyî wê di wê temenê de wê were dîtînan ku wê bibin û wê li ser wê re wê perwerdeyên xwe wê werina pêşxistin.

Di nava civakê de wê di demên kevnera de wê bi zêdeyî wê ew wê were dîtînan ku wê kesên weke torin û ankû asilzade wê bi zêdeyî wê were dîtînan ku wê, di awayekê de wê perwerdeya xwe wê bibînê û ankû wê were perwerde kirin. Di wê temenê de wê, ev wê, were dîtînan ku ev kes wê bi zêdeyî wê, weke kesên perwerdekirî û serdest wê derkevina li pêş. Di wê temenê de wê, bi wê perwerdeyê wê mirov wê çawa wê bihizirê, bi çî wê bawer bikê û hwd wê bi wê re wê bê gihandin li fahmkirina wê. Yan jî wê piştî mirinê wê, çawa wê jîyanek wê hebê û ankû li dûnyê ew çawa bijî û hwd wê, di derbarê wê de wê, perwerde kirin wê were kirin.

Di awayekê de wê di wê temenê de wê, mijare perwerdeyê wê di awayekê de wê di wê demê de wê hê bi awayekê wê, di qasr û bawergehan de bê û wê, hin bi hin wê ji wan wê derkeve. Di nava xalkê de hizrên xwe hanîna ser ziman wê di destpêkê de wê bi sofîstan re wê di rengekê de wê were dîtînan ku wê bibê. Ew wê, di nava civakê de ku wê hizrên xwe wê werênina ser ziman wê, zanînê wê ji bin serdestîya wan komên serdest wê di awayekê de wê weke ku wê derxin û wê bikina malê girseyan.

Di wê temenê de wê sofîst wê di aslê xwe de wê weke ku mirov wê dibînê wê di wê demê de wê weyneke dîrokî wê di wê demê de wê were dîtînan ku wê bileyzin.

Di awayekê din de jî wê di nava perwerdekirina demên kevnera de wê, hin bi hin wê, têgiha pişesaziyê wê pêşkeve. Wê di nava jîyanê de wê pişe wê pêşkevin. Bi wê kesek wê di derbarê tiştê de wê fêrbibê û wê fêr bibê. Ev wê di wê demê de wê bi du awayan wê bibê. Ya wê bi xwandinê bê û ya din wê bi rewşa li berdêbûnê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Wê kesek wê ji zaroktiya xwe wê li berdestê kesekê

wê mazin bibê û wê hemû tiştên ku ew dizanê û çawa dizanê wê bi wê re wê fêrbibê û wê bi wê re wê, li wê bigihijê.

Minaq wê medî wê di warê hesinkariyê de bê, masigirtinê de bê, di warê çandiniyê de bê. di warê şivaniyê û jîyane şivaniyê û hwd de bê, wê pîspor bin. Weki din wê di warê naqşkirinê û hwd de wê, pîrr zêde wê, xwedi zanîn û hûner bin. Di demên kevnera de wê dervî wê minaq wê komên civakî ên weke fenikî wê di nava wan de wê bahsa perwerdekirinê wê were kirin û heta wê bo wan wê were ser ziman ku ew di warê bahrê, naqşkirina mermeran de bê û hwd re wê were ser ziman ku wê xwediyê hûnerekê bê. Di wê temenê de wê bi teybetî wê, gelek hevbeşiyên nava herêmên mesopotamiya û anatolia wê di wê çerçoveyê de wê werina dîtîn. Wê di rengê de wê li mesopotamiya wê ev pêvajoyê wê weke bi aqilekê rûniştî wê hebin û wê pêşkevin.

Weki din wê di wê demê de wê di nava zerdeştîyê de wê di rengê de wê were dîtîn ku wê çanda perwerdeyê wê di wê çerçoveyê de wê were dîtîn ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Zerdeştî wê bi têgihên ku ew weke yên **avêstayî** li ser çerm nivîsandina wê biikina mijarên perwerdeyê û wê li ser wan re wê fêrbibin. Weki din wê bi demê re wê nivîsandinên ku wê bikin wê herêm bi herêm wê bê sedema wê ku wê kanonikên xwe yên xwandinê wê biafirênin. Heman rewşê wê bi mitrayiyê re jî wê hebê û wê di dewama wê de wê bi cihûtiyê re jî wê bi demê re wê were dîtîn ku ew dibê. Di awayekê de wê ji sedsale 5´min û pê de wê, weke wê were dîtîn ev rewşê wê were pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wê, di wê temenê de wê li ser wê temenê wê karibê were dîtîn û were hanîn li ser ziman ku wê çawa wê temen û çerçoveyek perwerdeyê a bi temen û pêşketî wê êdî wê bi wan re jî wê pêşkeve.

Di demên kevnera de wê ev wê, çendî wê weke rewşên perwerdeyê jî bin lê wê ev rewş wê hin bi hin wê weke rewşêna ku wê, bîr derbaskirin jî bin. Çendî ku wê weke rewşêna bi kok jî bin lê wê di demên kevnera de wê dervî wan wê rewşên weke yên perwerdeyê ên bi dibistanên felsefeyê û hwd re wê were dîtîn ku wê pêşkeve. Li ber bahre reş li herêmên girêkê wê dibistanên felsefeyê wê pêşkevin. Weki din wê di wê temenê de wê nîşanakên wê ji rewşên arkolojîkî û bermehiyên ji wê demê mana ên li rojavayê kurdistanê û hwd wê were dîtîn û fahmkirin ku wê li wê herêmê jî wê rewşên bi wê rengê ên fêrbûnê û hwd wê pêşkevin û wê bibin.

Wê dema ku em bahsa dibistanên perwerdeyên felsefeyê bikin wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê li herêmê wê bi hizrên xwe yên ku ew bi felsefeyî pêşdixin re wê di awayekê de wê werina ser ziman. Di wê

temenê de wê, di dewama wê de wê, bi wan re wê perwerdebûn wê bibê. Wê hizirkirin wê bibê. Di wê demê de wê dema ku em ji wê aliyê ve wê werênê ser ziman wê were dîtîn ku wê bi zêdeyî wê bi hizirên ku wê werina ser ziman wê di nava gel de wê werina ser ziman û wê hizirên cihê wê biafirênin. Di wê temenê de wê cihêbûna ji ya aqilê rûniştî ku wê platon wê di awayekê de wê bi hizirên xwe yên rexnegir ku ew li ser sofistana re wê werênê ser ziman re wê di rengekê de wê, weke ku wê xwe di rengekê de û wê bi wê re wê di awayekê de wê were dîtîn wê, karibê wê çerçoveyê de were fahmkirin. Sofist wê, di wê temenê de wê, rewşa aqilê rûniştî ê di wê temenê de ku wê bibê wê bi temenî wê ji her aliyê ve wê bi fahmkirinên li ser xwezayê û hwd re wê bikina berlêpîrsînê û wê di wê temenê de wê rewşek nû wê biafirênin ku wê êdî wê çawa wê were şîrovekirin wê ne filosof wê karibin zêde wê fahmbikin û ne jî wê yên oldar û hwd wê bi aqilê rûniştî wê karibin pêşîya wê bigirin û weke berê wê bikina bin kontrola xwe de û wê kontrol bikin.

Di wê temenê de wê rewşa sofistana û fêrkirinên wan û hwd wê di rengekê de wê dikarê di çerçoveyek civakî û perwerdekirina wê de bi kirpênê û wê werênê ser ziman. Lê wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê ev wê ne di rewşek bi rêkûpêk de bê. Yanî wê ne di rewşek bi sazûman de wê bimeşê. Wê weke di rengekê aloz de jî wê di dîmenekê de wê were dîtîn.

Hinekê jî di aslê xwe de wê dema ku em bixwezin pêşveçûna bi felsefeyê a ne weke ya aqilê rûniştî ku em bi felsefeyê re wê bi destpêkekê wê fahmbikin wê rewşa hizirkirina sofistana û rengê hanîna wan a ser ziman û kirina her tiştê ber lêpîrsînê de jî wê weke aliyekê ku mirov wê bi wê re wê karibê wê di wê temenê de wê bi wê re wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê di awayekê din de jî dema ku em bahsa rewşên civakî wê bikin wê rewşên weke bi rojên pîroz û ankû rojên şahiyana ên li hev civinê û hwd wê bibin û wê di wan de wê bi hev re wê danûstandinên dirêj wê bikin. Wê di wê temenê de wê weke rewşên parvekirinê ên civakî jî wê karibê wan di awayekê de wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê. Di demên hûrî, mîtannî, med û heta ku wê bi hittitan re jî wê rewşên weke yên giring dana rojên şahiyana û hwd wê were dîtîn. Di nava nivîsên bizmarî ku ew dihênina li holê bi nivîskî wê di wan de wê di rengekê de wê were dîtîn ku wê bahsa wê were kirin. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê werênê ser ziman bê.

Di nava urartûyan de jî wê di asta yên torinî de wê, giringî dayina li perwerdeyê wê bibê. Wê, di nava wan de jî wê, çîna serdest wê ji temen ve wê di wê demê de wê were dîtî ku wê perwerde wê bibînê. Di demên mitannî û med de wê, di awayekê de wê, elfebeya xwe ya nivîskî wê pêşbixin û wê bi wê re wê were dîtî. Alfebeya avêsta wê hebê û wê dervî wê, hinek rewşên din ên albebeyî jî wê were dîtî ku wê hebin. Li herêmên anatolia wê bi firigyayîyan lidyayîyan, fenikiyîyan û hwd re wê li ser wê temenê wê, bi heman rengê wê, di demên nû de wê alfebeyên xwe yên demên kevnera wê pêşbixin û wê bi wê re wê, nivîsên xwe û perwerdeyên xwe wê bikin. Komên civakî ên weke iyoni wê bi giringî dayina bazirganiyê û hwd re wê, bi çûn û hatinê wê bi hewirdora xwe û pêşketinên wan ên bi nivîskî û hwd re wê haşîrûnaşîr wê bibin. Weki din wê di nava civakên weke yên mesopotamiyî û heta deverên weke yêmn hindistan û çînî ku wê weke civakên bi kevneşopî û bi aqilekê rûniştî wê hebin wê li ser wê re wê di nava wan de wê, perwerde wê bi awayekê wê hebê. Li şûnê wê, ev kevneşopî wê bi taoismê, konfucyusmê û budismê û hwd re wê were dîtî ku wê pêşkeve. Konfucyusi wê, bi têgihên dema kevnera û aqilê demê re wê gotinên xwe bişoyên û wê werênina ser ziman. Wê di wê temenê de wê, têgînek nû a bi aqilî wê pêşbixin. Medî, wê perwerde wê bizerdeştîyan wê temenê wê bi berdewamî wê li ser wê kevneşopîya xwe wê pêşbixin. Beri wan mitanniyan bi mitrayiyê wê bi heman rengê wê ew wê kevneşopîya dema nû û bi aqilê wê re wê, pêşbixin. Di nava mitrayîyan de wê, di bawergehan de wê, perwerdeyek zêde ku wê giringiyê wê bidina fêrbûna wê were dîtî ku wê hebê.

Ev pêşketin û pêşveçûnên bi têgîna perwerdeyê di demên kevnera de wê bi awayekê wê rengê wê di regekê de wê bidina dîyarkirin. Lê herî zêde wê, ya ku wê rengê wê bide dîyarkirin wê rewşa dibistanên felsefeyê û pêşketina felsefeyê a di wan de bê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke aliyekê wê yê giring bê ku mirov wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Weki din wê dema ku wê bahsa perwerdeyê wê bikin wê, aliyekê wê yê din jî wê bi sofistîyan re wê were ser ziman. Biqasî ku mirov ji nava têgînên platon ên xabata wî ya bi navê "welat" ku wê dixwênê wê bîne ser ziman ku wê "sofist wê di berdêla pere de wê, perwerde bikin" re wê were ser ziman. Wekî din jî wê di regekê din de jî wê, wê, kesên ji çîna serdest zaroyên xwe wê bi girtina kesên bi zane re wê perwerde bikin. Wê di wê çerçoveyê de wê perwerde wê, bi kesên aîdî çîna serdest re wê, weke zêdetirî wê hebê wê li wê were hizirkirin.

Weki din wê di wê demê de wê, perwerde wê, dema ku em di nava beşên civakê de wê, werênê ser ziman wê, weke ku me li jor hanî ser ziman wê, çîna serdest wê kesên wê bi wê re wê zêdetirî wê haşîr û naşîr bin. Weki din wê komên din ên civakê wê, zêde nebin. Kole wê, di wê temenê de wê, navê wan wê derbas nebê. An jî jin wê zêde wê weke ku wê zêde ne xwedyê alaçayekê bê wê were dîtin.

Perwerde wê bi du aliyan wê were dîtin ku wê li wê were lê hizirkirin. Wê hem bi fizîkî û hem jî wê bi hişmendî û ankû zêhnî wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, rewşên ku wê werina pêşxistin wê werina dîtin.

Di mijare perwerdeyê wê, ew jî wê were dîtin ku wê di wê demê de wê mijarên ku wê li ser wan wê bi felsefeyî û hwd re wê, were lê hizirkirin. Wê d i wê temenê de wê, mijarên felsefeyê ku wê li ser wan wê were axiftin wê bi wê re wê, di dibistanên felsefeyê de wê weke wê li ser wan wê were lê hizirkirin. Weki din wê, di wê temenê de wê, mijare sofîstan wê di wê nûqteyê de wê, dikarê wê hinekê din jî wê li ser wê bisekinê. Her çendî ku wê di nava nivîsên aristo û platon û hwd de wê weke kesên di berdêla pere de wê perwerde bikin wê werina ser ziman jî lê wê dema ku mirov wê xosletê demê wê hilde li berçav wê, çendî ku wê rewşên bi wê rengê wê hebin jî lê wê mirov nikaribê wê weke rewşek gelemperî wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Sofist wê weke ku wê li kurdistanê di demên kevnera û piştre de jî wê werina dîtin wê weke kesên di halê xwe de ku ew bi zanîne xwe re dihên pênasîn bin.

Wê bi felsefeyê re wê, kesên weke parmenides, sokrat, pratagoras, demokrit, haraklit û hwd wê, di wê demê de wê bi awayekê wê, di çerçoveyek dibistanî de ku wê li dora wan wê kom bûn wê bibê wê bi wê re wê, were dîtin. Wê dema ku em bahsa wê bi awayekê pergali wê bikin wê, di renekê de wê li ser têgînên baweriyê û hwd re wê, di demên sumeran de wê di zaguratan de wê were dîtin. Piştî wê, dem bi dem wê, rêxistinkirinên wê werina pêşxistin. Di demên kevnera de wê, di awayekê de wê, mijare perwerdeyê wê li ser esasê gihiştina zanîna rast û fahmkirina rast re wê bi zanîne re wê pêşkeve. Felsefe wê, dervî ya zanînen olî û hwd re wê bi wê re wê, ew wê pêşbixê. Di wê çerçoveyê de wê, sazûmana têgiha perwerdeyê a felsefeyê di demên kevnera de wê, bi zanîne û çerçoveyek epistemolojikî wê were dîtin ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Çavkanî:

*Bertram, Stephen (2003). *Handbook to Life in Ancient Mesopotamia*. Oxford: Oxford University Press.

*Emberling, Geoff (2015). "Mesopotamian cities and urban process, 3500–1600 BCE". In Yoffee, Norman (ed.). *The Cambridge World History: Volume III: Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE–1200 CE*. Cambridge: Cambridge University Press.

*Toffteen, Olaf Alfred (1907). *Ancient Chronology*. University of Chicago Press

*Boardman, John; Hammond, N. G. L., eds. (1970). "Preface". *The Cambridge Ancient History Volume III, Part 3: The Expansion of the Greek World, Eighth to Sixth Centuries B.C*

*Munro-Hay, Stuart (1991). *Aksum: An African Civilization of Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

*Shaw, Ian (2012). *Ancient Egyptian technology and Innovation: Transformations in Pharaonic Material Culture*. London: Bristol Classical Press

*Hart-Davis, Adam, ed. (2012). *History: The Definitive Visual Guide*. New York

*Bentley, Jerry H.; Ziegler, Herbert F. (2006). *Traditions & Encounters: A Global Perspective on the Past Volume I: From the Beginning to 1500* (3rd ed.). Boston: McGraw Hill.

*Wilson, Andrew (2008). "Hydraulic Engineering and Water Supply". In Oleson, John Peter (ed.). Handbook of Engineering and Technology in the Classical World. Oxford: Oxford University Press.

* Mario Liverani(2014), The Ancient Near East : History, society and economy, Londres et New York, Routledge

* Roger D. Woodard (2004), The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, Cambridge, Cambridge University Press

Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, 2017